

Stanko Andrić

Hrvatski institut za povijest

Podružnica Slavonski Brod

Izvorni znanstveni rad/Original scientific paper

29. 6. 2005.

“Povijest propadanja”: novovjekovna sudbina ugasle opatije svete Margarete u Bijeloj

Ključne riječi: *benediktinci, Slavonija, Bijela, naslovna opatija, ruševine, rekonstrukcija*

Key Words: *bénédictins, Slavonie, Bijela, abbaye titulaire, ruines, reconstruction*

Autor u glavnim crtama prikazuje povijest naslovne Opatije sv. Margarete u Bijeloj (kod Daruvara) nakon što je sama opatija tijekom druge četvrtine 16. stoljeća opustjela i našla se na području pod turskom vlašću. Zatim se kronološkim redom razmatraju različiti pisani izvori koji, od kraja 17. do sredine 19. stoljeća, opisuju stanje srednjovjekovne ruševine u Bijeloj i njezino postupno propadanje. Toj se dokumentaciji od sredine 19. stoljeća pridružuju i likovni prikazi, potom i fotografije. Na temelju svega toga gradiva i polazeći od zaključaka do kojih su došli malobrojni stručni istraživači (poglavito Gjuro Szabo i Zorislav Horvat), pokušavaju se sažeti spoznaje o nekadašnjem izgledu danas već posve nestalog samostanskog kompleksa u Bijeloj.

Benediktinski samostan sv. Margarete u Bijeloj kod Daruvara jedini je pouzdan dokumentiran srednjovjekovni samostan toga reda na području predturske Kraljevine Slavonije. Iako su mu početci atipični i kasni (još i tijekom većeg dijela 14. stoljeća Bijela je bila svojevrсна filijala podređena Opatiji sv. Margarete u Grabovu u Srijemu),¹ samostan u Bijeloj posvjedočen je u izvorima kasnoga srednjeg vijeka obilnije od svih ostalih benediktinskih samostana što su se nalazili na području današnje kontinentalne Hrvatske i u Srijemu. Njegova neobično burna povijest u rasponu od 14. do isteka prve trećine 16. stoljeća zahtijeva potanju obradu na drugome mjestu. Ovdje ćemo se pozabaviti “postumnom” poviješću toga samostana: onom koja je započela njegovim gašenjem i turskim osvajanjem krajeva u

kojima se nalazio. Ta se naknadna povijest samostana s jedne strane tiče njegova formalno-institucionalnog opstanka u obliku titularne ili naslovne opatije, a s druge sudbine i postupnog nestajanja građevinskih ostataka i tragova njegova minolog života. I to je drugo razdoblje povijesti samostana u Bijeloj za naše prilike neobično dobro osvijetljeno raznovrsnim dokumentima. Rekonstrukcija je takve povijesti dvostruko korisna: s jedne strane ona se tiče općenitih pitanja sudbine srednjovjekovne crkvene institucionalne i graditeljske baštine u novom vijeku, a s druge nam

¹ O toj srijemskoj opatiji v. S. Andrić, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu i njezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli. *Scrinia slavonica* 5, 2005., 62–98.

ex signanter hac forma avaritia

1. Latinska riječ *avaritia* – "pohlepa" u izvješću županijskih službenika iz 1761., precrtana prema natpisu na oslikanom zidu opatijske crkve u Bijeloj (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Acta comitatus Posegani, Varia, kutija 744)

2. Ivan Kukuljević, pročelje opatijske crkve u Bijeloj, 1858.–1860. (Planoteka MK RH)

3. Ivan Kukuljević, sjeverni bok opatijske crkve u Bijeloj, 1858.–1860. (Planoteka MK RH)

upravo ona, bolje i od samih srednjovjekovnih izvora, pruža uvid u graditeljsku i umjetničku – a samim time u nekoj mjeri i u ekonomsku i duhovnu – osnovicu ove predturske redovničke ustanove.

Bijela kao naslovna opatija u novom vijeku

Tursko osvajanje današnje zapadne Slavonije Opatija u Bijeloj dočekala je bez redovnika, pretvorena u utvrdu. Ta je prenamjena bila lako izvediva jer je opatija nesumnjivo već odranije bila zaštićena bedemima. Opat se na čelu Bijele zadnji put spominje 1529., a kasnije ju se navodi kao posjed svjetovne gospode. Tako prema popisu utvrda u Kraljevini Slavoniji iz 1540. "samostan Bijelu" drži plemić Ivan Kastellanffy. Istodobno je južnije smješten kaštel Oporovac, koji se ranije desetljećima računao među posjede bijelske opatije, bio u rukama Krste Svetačkog.²

Najzapadnije dijelove Slavonskoga gorja Osmanlije su osvajale 1543.–1554. U proljeće 1543., zajedno sa Stupčanicom, Dobrom Kućom, Siračem i nešto južnijom Bijelom Stijenom, pala je po svemu sudeći i utvrđena Opatija Bijela. Do jeseni 1544. osvojenom su području pridodani i Pakrac, Čaklovac, Podborje i čitavo zemljište do rijeke Ilove. Operacije su vodili bosanski sandžakbeg Ulama-paša i požeški Murat-beg, a novoosvojeni krajevi isprva su bili pripojeni Bosanskom sanddaku, dok nije 1557. osnovan posebni sanžak na tome području, prozvan Začasna (kasnije Pakrački ili Cernički sandžak).³ U tome za Turke pograničnom sandaku utvrde su imale veliku važnost. Iz turskih se izvora tako zna da su u upotrebi ostale, između ostalih, utvrde u Siraču, Dobroj Kući, Podborju i Stupčanici, ali nema spomena utvrde u Bijeloj. Sve su nabrojene utvrde bile i središta nahija, pa se na području jedne od njih morala nalaziti i Bijela. No, porezni popisi Pakračkog sanžaka još se nisu počeli objavljivati, tako da zasad nemamo na raspolaganju baš nikakvih turskih podataka o selu Bijeloj i o ostacima utvrđenog samostana pokraj njega.⁴

Gjuro Szabo je svojedobno ustvrdio da su se novodoseljeni "Vlasi" ili Srbi, prije izgradnje manastira Pakre u istočnoj okolici opatije, za bogoslužje koristili nekadašnjom benediktinskom crkvu: "A kako su našli divothram u Bijeloj, okrstiše ga – jamačno s privoljenjem svojih patrona Turaka – hramom Preobraženja Gospodnjega, pa su ovdje služili službu, dok im se kaluđerski dom u Pakri nije dovršio."⁵ Poznato je da je već od polovine 16. stoljeća počelo naseljavanje pravoslavnih "Vlaha" u krajeve oko Bijele, ali za navedenu tvrdnju, koju su poslije prihvatili i drugi,⁶ nema nikakva dokumentarnog dokaza. Dapače, prilično je sigurno da ona proistječe iz krivog tumačenja podataka o vezi

koja se između manastira Pakre i ruševine benediktinske crkve navodno bila uspostavila poslije oslobođenja od Turaka, tijekom 18. stoljeća.

I poslije propasti samostana u Bijeloj, naslov njegova opata nastavio je živjeti u Zagrebačkoj biskupiji, iako se tijekom druge polovine 16. stoljeća, po svemu sudeći, nije nikomu dodjeljivao. Kao ispražnjen spominje se u popisu crkvenih poglavara i župnika koji je načinjen 8. ožujka 1574. za biskupsku sinodu što ju je sazvao biskup Juraj Drašković. U tom se popisu na početku navode četvorica redovničkih poglavara u Zagrebačkoj biskupiji, opati Topuskoga i Bijelete prepoziti Glogovnice i Vaške. Uz opata Bijelete, kao i uz prepozita Vaške, stoji napomena "ispražnjeno".⁷

Tijekom 17. stoljeća naslov opata Bijelete je oživio i otada je imao mnogo nosilaca među uglednijim klerom nekoliko biskupija. Ispočetak se uz taj naslov pokušalo vezati i neke povijesno neutemeljene prerogative, a sporenja različitih pretendena na nj čine tu "naknadnu" povijest Opatije u Bijeli dosta zamršenom. Stoga ćemo se ovdje ograničiti na glavne momente. Prema Sörösu već se tijekom druge polovine 16. stoljeća u crkvenim krugovima pojavilo uvjerenje da nekadašnju opatiju Bijelu bespravno posjeduje plemićka obitelj Petö od Gersea, pa je otud potekla i molba kralju da se ta nepravda istraži i ispravi. Stoga su, smatra Sörös, članovi obitelji Petö, tvrdeći da su izgubili svoje starije listine vezane za to, 1564. zatražili i dobili od kralja Ferdinanda I. potvrdu svojih imanja u Varaždinskoj županiji.⁸ Iz te je potvrđnice vidljivo da se zapravo radilo isključivo o utvrdi Beli (castrum Bela) i njezinim pripadnostima u Varaždinskoj županiji, koje su Petöi stekli na početku 16. stoljeća. Ta ut-

vrda nije, osim istovjetnoga imena, imala nikakve druge veze s opatijom Bijelom na istoku Križevačke županije, pa su se spomenute crkvene optužbe, ako ih je zaista već tada bilo, morale dati lako pobiti. Nevjerojatno je, naime, da bi se u tako kratkom vremenskom roku mogao zaboraviti položaj opatije i njezina sudbina u turskom osvajanju, a i pisani dokazi o tome tada su se još morali moći lako naći. U razlikovanju dvaju mjesta zvanih Bela mogli su pomoći i onodobni zemljovid Ugarske i Slavonije, od kojih mnogi (počevši od Laziusova iz 1556.) predočuju obje Bele, jednu podalje od druge.

Ipak, kako je vrijeme odmicalo, a znanja o izgubljenju opatiji blijedjela, otvarao se prostor za zabunu u kojoj će se Opatija Bijela pobrkati s utvrdom Belom. Za nastanak te zabune i njezino stavljanje u optjecaj u službenim spisima svakako je zaslužan Benedikt Vinković, zagrebački biskup 1637.–1642., iako se bez potanjih istraživanja ne može razlučiti je li on "doznao samo iz predaje, da je grad Bela nekoć bio posjed Benediktinaca" (kao što je mislio Laszowski), ili je identifikacija Bele s Bijelom već i ranije negdje dobila službeni izraz.

Još kao veliki prepozit Zagrebačke biskupije Vinković je 1625. ishodio da mu kralj Ferdinand II. zajedno s naslovom vranskog priora dodijeli i naslov opata Sv. Margarete de Bela i da ti naslovi ostanu trajno vezani uz službu zagrebačkoga prepozita. Tu je povlasticu 1626. potvrdio i papa Urban VIII.⁹ Na tom je temelju Vinković 6. rujna 1629. dobio od istoga kralja i opsežniju darovnicu u vezi s Belom/Bijelom. U toj se najprije konstatira da je Benediktinska opatija sv. Margarete zvana Bijela "u Varaždinskoj županiji"

⁷ F. Šišić, *Acta comitalia Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae / Hrvatski saborski spisi*, 5 sv., Zagreb 1912.–1918., sv. 2, 273–274; E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 3, Zagreb 1914.–1917., 491–493.

⁸ O tome V. Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. 5, prir. Trpimir Macan, Zagreb 1985., 199–214; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo 1982., 60–61, 223–225; I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*. Zagreb 1998., 104–107. Izričite vijesti o padu Bijelete u turske ruke nema, iako bi se iz Mažuranova prikaza, potknijepjena ležernim citiranjem izvora, moglo zaključiti suprotno.

⁹ H. Šabanović, n. dj., 223–5; A. Handžić, Prilog historiji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13, 1962., 325–326; O. Zirojević, Upravna podjela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka. *Zbornik za istoriju Matice srpske* 1, 1970., 19–20.

⁵ Gj. Szabo, Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (Sv. Jelenä de Podborje, Bijela, Rudin). *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 9, 1907., 206.

⁶ R. Horvat, *Slike iz hrvatske povijesti*. Zagreb 1928., 78, čak je tomu Szabinu mišljenju pridodao i egzaktnu, ali posve proizvoljnu, kronologiju: "Mjesto Benediktinaca obavljahu grčko-istočni kaludjeri službu božju u krasnoj samostanskoj crkvi, koju prozvaše hramom Preobraženja Gospodnjega. Kaludjeri se god. 1556. preseliše u pol sata udaljeni svoj manastir 'Pakra', a odavle u pavlinski samostan sv. Ane 'de Dobra Kuća', gdje još i sada postoji

crkva u gotskom slogu. Tako je samostan u Bijeli opustio, te se počeo pretvarati u ruševinu." Isto je u manje određenu obliku preuzeo I. Ostojić, Turska najezda i benediktinski spomenici u našim stranama. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13, 1961., 136, koji kaže da su u Benediktinskoj crkvi u Bijeloj "pod osmanlijskom upravom neko vrijeme obavljali službu božju doseljeni istočni kaludjeri". Usp. i I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. 3, Split 1963.–1965., 54.

⁷ Dominus abbas de Bela, vacat (I. Tkalcic, Prilog za povjest zagrebackih sinoda u XV. i XVI. vijeku. *Starine JAZU* 16, Zagreb 1884., 125.

⁸ Tekst Ferdinandove potvrđnice v. u: I. Bojničić, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku, iz kraljevskih registraturnih knjiga Libri regii. *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 8, 1906., 135, br. 206. Usp. P. Sörös, *Az elenyészett benczës apátságok (= A pannónhalmi Szent-Benedek-rend története*, sv. 12/B), Budapest 1912., 469; uz to i E. Laszowski, Povjesne crtiće o gradu Beli u županiji varaždinskoj. *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. 7, 1903.–1904., 197–198. Ni u kasnijim potvrđnicama iz 1591. i 1602., koje su Petöi dobili od Rudolfa II., nema spomena opatije i njezinih imanja u Križevačkoj županiji; usp. Laszowski, *Povjesne crtiće...*, 198–199 (za 1591.) i *Királyi könyvek*. 1–9. kötet, 1527–1647, CD-ROM izdanje, Budapest 2001., 5.180 (sv. 5, 520–522, br. 180) (za 1602.).

⁹ *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirosević, Zagreb 1995., 316–317.

4. Hugo Hötzendorf, opatijska crkva u Bijeloj, iz mape *Pametnik slavonskih okolica*, 1864. (Galerija likovnih umjetnosti u Osijeku)

("abbatia ecclesie sancte Margarethe virginis et martyris, Bela dicta, ordinis divi Benedicti abbatis, in regno nostro Sclavoniae et comitatu Varasdiensi existentis habita") već prije mnogo godina "neizravnim putem", a naročito preko zaloga, dospjela u ruke svjetovnjaka. Želeći ispraviti tu nepravdu i naći opatiji crkvenog poglavara, Ferdinand II. poklanja Benediktu Vinkoviću i njegovim nasljednicima na prepozitskoj časti rečenu Opatiju i utvrdu Bijelu, koju su nekada nastanjivali redovnici ("eandem abbatiam castrum-que eius sive monasterium Bela appellatum, olim a monachis et abbate ut prefertur inhabitatum"), zajedno sa svim njezinim posjedima. Poimence se nabraja šesnaest takvih posjeda u Varaždinskoj županiji i jedan u Križevačkoj: potonji je "Aparóc ili Oporovac, koji neuki puk zove Opatovina, gdje je nekoć bio kaštel takva imena" ("possessionem cum suis pertinentiis Aparocz sive Oporovcz et a vulgaribus Opatovina dictam, ubi erat olim castellum taliter dictum"). U darovnici se, nadalje, prepozit Vinković zadužuje da, poš-

to Opatija bude izbavljena iz ruku svjetovnjaka, u njoj obnovi obavljanje bogoslužja, a dio njezinih prihoda da namijeni uzdržavanju svećeničkih gojenaca u Zagrebačkoj biskupiji. Osim toga, kada u budućnosti benediktinski red u Ugarskoj i Slavoniji ponovno procvate pa zaželi iznova napučiti svoju nekadašnju opatiju, zagrebački prepoziti bit će dužni vratiti mu je uz naknadu za troškove koje budu imali pri "rekuperaciji" opatije.¹⁰

Očito je da su u toj kraljevskoj darovnici pomiješana i stopljena dva posjedovna sklopa koji nikada ranije nisu stajali ni u kakvoj vezi. Jedan je utvrda Bela na istočnoj Ivančici u Varaždinskoj županiji sa svojih šesnaest pripadnosti, koje

¹⁰ *Királyi könyvek*. 1-9. kötet, 7.510 (sv. 7, 888-891, br. 510): "Collatio abbatiae Bela in Sclavonia habitae pro honorabili Benedicto Winkovith, praeposito Zagrabiensi, facta." Usp. Sörös, *Az elenyészett...*, 469-470; Laszowski, *Povjesne crctice...*, 200.

¹¹ Jedan Oporovec nalazi se u sjeveroistočnoj okolini Zagreba, a još jedan u Međimurju istočno od Preloga (potonji se nalazio izvan Kraljevine Slavonije, u Županiji Zala, ali unutar granica Zagrebačke biskupije). Jedna Opatovina,

5. Ernest Kramberger, opatijska crkva u Bijeloj, oko 1875. (Fototeka MK RH, inv. br. 33224)

se ovdje nabrajaju istovjetno kao i u ranijim potvrđnicama za obitelj Petö, u kojima nema spomena nikakvoj opatiji. Drugi je posjed "opatijska i utvrda" Bijela, u to vrijeme već odavna pod turskom vlašću, koja je tu poistovjećena s Belom. Iz toga je drugog posjedovnog sklopa ispravno naveden kaštel Oporovac u Križevačkoj županiji, ali je i njemu pridodana po svemu sudeći nevjerodostojna opaska da ga puk zove Opatovinom, što očito znači da se i tu zapravo mislilo na neki drugi lokalitet, a ne na Oporovac u novljansko-okučanskoj Posavini, tada također pod turskom vlašću.¹¹ Osnovnoj zabuni, identifikaciji benediktinske Bijele s utvrdom Belom na Ivančici, išla je na ruku i okolnost

da se u podnožju ove potonje nalazila Crkva sv. Margarete (danas u selu Margečan),¹² dakle patrocinij istovjetan onomu što ga je nosila Opatija Bijela. Sve to, ipak, nije bilo dovoljno da se na temelju fiktivnog zemljopisnog premještanja Opatije Bijele postignu opipljivi učinci kakve je želio zagrebački prepozit. Uostalom, i iz kraljeve je darovnice jasno da prepozit Vinković nije mogao očekivati automatsko stupanje u posjed dodijeljenih mu dobara, nego da ga je tek čekala pravna borba za njihovo "izbavljanje iz svjetovnih ruku", pri čem je morao računati i na znatne troškove.

Darovnica iz 1629. potaknula je parnicu što će u raznim varijantama potrajati sve do ranoga 19. stoljeća. Zbog protivljenja obitelji Petö, Benedikt Vinković nije mogao stvarno steći utvrdu Belu i njezine pripadnosti ni pošto je 1632. s tim u vezi dobio još jednu kraljevsku darovnicu, a 1636. podigao tužbu protiv Petöa. Prepozit je, čini se, brzo odustao od toga da kao osnovu za svoje potraživanje ističe naslov opata Sv. Margarete de Bela, a u prvi je plan kao bolji ar-

pak, nalazila se kod Pokupskog južno od Zagreba, a još jedna u zapadnoj okolici Garešnice. Od tih se mjesta samo potonja Opatovina nalazila u Križevačkoj županiji.

¹² Usp. S. Razum, Popis svećenika Zagrebačke biskupije iz 1501. godine. *Tkalčić – Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 7, 2003., 365.

6. Ostaci samostanske crkve u Bijeloj pogled sa sjeveroistoka, 1887. (Izvor: Jovanović, *Manastir Pakra...*, 87)

7. Ostaci samostanske crkve u Bijeloj, pogled sa sjeveroistoka, početak 20. stoljeća (Izvor: Radauš, *Srednjovjekovni spomenici...*, 156)

8. Ostaci samostanske crkve u Bijeloj, pogled s jugozapada, početak 20. stoljeća (Izvor: Radauš, *Srednjovjekovni spomenici...*, 155)

gument istaknuo naslov vranskoga priora. Očito se, naime, pokazalo da su dokazi za istovjetnost nekadašnje benediktinske opatije s utvrdom na Ivančici posve nedostadni, za razliku od dobro potvrđene činjenice da je ta utvrda nekada bila u rukama ivanovaca Vranskog priorata. Spor s obitelji Petö nastavio je i Vinkovićeve nasljednik, prepozit Nikola Dijanešević (koji je 1650. dobio novu darovnicu za Bijelu/ Belu te se sljedećih godina parničio s Petöima), a zatim i drugi kasniji prepoziti. Ipak, čak ni kada je u prvoj polovini 18. stoljeća izumrla muška loza roda Petč, zagrebački prepoziti nisu mogli ostvariti svoje papirnato pravo jer je vlasništvo Petöa nad Belom počivalo na valjanim pravnim temeljima, bez obzira na neospornu činjenicu da je puno prije njih taj posjed držao Vranski priorat.¹³ Što se pak tiče naslova opata Sv. Margarete de Bela, on je očito u toj parnici brzo prestao igrati važniju ulogu, te je zagrebačkim prepozitima ostao kao puki naslov bez ikakve pripadne vlasti i prihoda. Oko polovine 19. stoljeća prestali su oni nositi i sam naslov.¹⁴

U vrijeme kada je Benedikt Vinković dobio prve listine po kojima je postao naslovni opat Bijele i stekao pravo na opatijska imanja, nadopatiya u Pannonhalmi još je stajala pusta otkako su je 1586. napustili posljednji redovnici, a pod sam kraj 16. stoljeća zakratko zaposjeli Turci. Unatoč tomu, palatin Nikola Esterházy je potkraj 1628. u Požunu proglasio da kaštel Oporovac kao i sva nekadašnja imanja bijelske opatije po pravu pripadaju Pannonhalmi.¹⁵ Darovnice podijeljene prepozitu Vinkoviću tomu su protuslovile, pa je panonhalmski upravitelj Juraj Himmelreich (bivši zagrebački kanonik) prosvjedovao kod kralja, tvrdeći da raspologanje Opatijom u Bijeli spada u nadležnost panonhalmskih nadopata. Vinković je na to uzvratilo da je dotično patronsko pravo panonhalmskih nadopata već zastarjelo jer je zbog njihova vlastitog nemara Bijelska opatija već

osamdeset godina u rukama svjetovnjaka (i tu je očito zapravo mislio na utvrdu Belu). Štoviše, dodao je Vinković, panonhalmski poglavari nisu poduzeli ništa ni kada je 1560. Sabor Kraljevine pozvao patrone svih opatija da im izaberu poglavare iz redova dostojnih crkvenih ljudi, jer će u protivnom brigu o svim ispražnjenim opatijama preuzeti kralj. Unatoč tomu, panonhalmski poglavari nisu odustajali od svojih starih ovlasti. Kada je, tako, 1650. spomenuti zagrebački prepošt Dijanešević dobio od kralja potvrdu darovnice iz 1629., prosvjedovao je nadopat u međuvremenu (1639.) obnovljene Panonhalmske opatije Placid Magger, tražeći za sebe pravo da dodjeljuje naslov bijelskog opata. Uzaludna borba za priznanje izgubljenog prava navela je naposljetku nadopata Martina Ramera da 1692. započne i sam prema vlastitom izboru dodjeljivati naslov Opatije u Bijeloi; prvi je tako imenovani nosilac opatskog naslova bio Nikola Csernátonyi.¹⁶

Zbrka oko naslova Opatije u Bijeloi još se više uvećala kada je 1646. kralj Ferdinand III. započeo tradiciju dodjeljivanja i nekakve "opatije sv. Margarete u Beli/Bijeli u Baranjskoj županiji, pravno i stvarno ispražnjene" ("ad abbatiam sanctae Margarethae de Bela in comitatu de Baranya, de jure et de facto vacantem"). Prvi je nosilac toga naslova bio ostrogonski kanonik i hontski arhidakon Juraj Ušetecki (Wseteczky). Kada je on ubrzo umro, isti je naslov dodijeljen drugom ostrogonskom kanoniku i potom je i ta tradicija zadugo zaživjela.¹⁷ Budući da se u Baranjskoj županiji, pa ni u čitavoj Pečuškoj biskupiji, ne zna ni za kakvu Opatiju sv. Margarete, očito je da se i u tom slučaju radi samo o iskrivljenoj predaji naslova ugasle opatije u Bijeloi.

Zbog toga se udvajanja dogodilo da su oko prijeloma 17. i 18. stoljeća usporedo postojala tri nositelja naslova bijelskog opata: zagrebački prepozit (na temelju povlastica koje je dobio Benedikt Vinković), naslovnik kojem je kralj podijelio naslov "baranjske" Sv. Margarete i napokon nositelj naslova što ga je podjeljivao panonhalmski nadopat. Jedino su panonhalmski nadopati pokušavali nešto učiniti kako bi se dokinula ta neopravdana trojnost. Tako je nadopat Benedikt Sajghó 1723. zamolio kralja Karla VI. da naslov opata de Bela, trenutačno ispražnjen smrću ostrogonskoga kanonika Grgura Matalića, dodijeli panonhalmskom profesoru teologije Józsefu Erdélyiju, ali mu je molba ostala neuslišana. Puno kasnije, kada je 1833. zagrebački biskup Aleksandar Alagović zatražio od nadopata Tamása Kovácsa da mu pošalje dvojicu benediktinaca koji bi radili u biskupskom orfanotrofiju u Požegi, nadopat je iskoristio prigodu da uzvрати molbom neka se Opatija Bijela (čiji je naslov, prema jednoj od postojećih tradicija, pripadao zagre-

¹³ Potanje o tom nizu parnica oko Bele v. u: Laszowski, *Povjesne crtice...*, 200–202; Ivan Kukuljević Sakcinski, *Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj (2. dio)*. *Rad JAZU* 82, Zagreb 1886., 60–64.

¹⁴ *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, 317 (autor poglavlja M. Korade).

¹⁵ "Ad archiabbatiam sancti Martini sacri montis Pannoniae: castellum Oporowcz cum pertinentiis abbatiae de Bela" (Šišić, *Acta comitialia*, sv. 5, 452–456, br. 276, cit. str. 454). Palatin je u toj povelji obznanio presudu Vrhovnoga kraljevskog suda prema kojoj su pojedini dijelovi Križevačke županije na kojima su se u novije vrijeme nastanili "Vlasi" i dalje zakonito vlasništvo njihovih starih gospodara, tj. predturskih crkvenih ustanova i svjetovne vlastele.

¹⁶ *Usp. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*, ur. László Erdélyi, sv. 12, Budapest 1902.–1916., sv. 4, 143–145; Sörös, *Az elenyészett...*, 469–470; Ostojčić, *Benediktinci...*, sv. 3, 54–55.

¹⁷ Darovnice u vezi s tim naslovom iz 1646., 1648. i 1667. v. u: *Királyi könyvek*. 1–9. kötet, br. 9.538 (sv. 9, 733, br. 538); *Királyi könyvek*. 10–17. kötet: 1647–1683., CD-ROM izdanje, Budapest 2001., br. 10.85 (sv. 10, 89, br. 85) i 14.37 (sv. 14, 68, br. 37). *Usp. Sörös, Az elenyészett...*, 470.

bačkim prepozitima) vrati benediktinskom redu, pa će se onda za biskupove potrebe naći i više pomagača iz toga reda. No, s tim je prijedlogom zapela daljnja suradnja između nadopata i biskupa.¹⁸

"Sve, što bi se još moglo reći, povijest je propadanja"¹⁹

I dok se tako u višim crkvenim krugovima Slavonije i Ugarske održala uspomena na Opatiju u Bijeloj, doduše na različite načine iskrivljena i neopravdano umnožena, dotle su sama opatijska zdanja velikim dijelom pretrajala razdoblje turske vlasti, a uz njih su se u rudimentarnu obliku sačuvala i lokalna znanja o podrijetlu i značenju tih napuštenih starih građevina. Već je spomenuto da nema podataka o tome da bi se utvrđeni samostan u Bijeloj u tursko doba nastavio upotrebljavati kao mjesto stanovanja ili boravka vojnih posada. Također, na osnovi niza poslijeturskih vrela, ne može se nedvojbeno reći jesu li Turci ili tko drugi pod njihovom vlašću aktivno rušili utvrđeni samostan (prilično je sigurno da tada još nije bilo sustavnog raznošenja njegove građe) ili je on sam postupno propadao zbog zapuštenosti i neodržavanja.

Popisi iz 1698. i 1702.

Na čitavo pogranično područje između Slavnskoga gorja i Ilove, a osobito u prigorske krajeve na potezu od stare Stupčanice do Bijeje Stijene, Turci su naselili pravoslavno "vlaško" stanovništvo, isprva izrazito pastirskog načina života. Otud se do izmaka turske vladavine za te krajeve ustalilo pokrajinsko ime Mala Vlaška (u latinskim izvorima Parva Valachia i Valachia Minor).²⁰ Zajedno s glavnom Cerničkog i Požeškog sandžaka ti su krajevi oslobođeni od turske vlasti 1687, ali su se poslije turske protuofenzive i ovdje, kao i drugdje u Slavoniji, kršćanske vojske konačno učvrstile 1691. Uspostava novoga habsburškoga poretka započela je velikom inventarizacijom zatečenog stanja. Pod nadzorom posebno imenovane komisije Dvorske komore izvršen je 1698. opsežan popis naselja i zemljišta u čitavoj oslobođenoj Slavoniji. U tom su sklopu dvojica popisivača, Gabrijel Hapsz i Martin Mileković, popisali i tzv. Malu Vlašku, kojoj su središta bila trgovišta Pakrac i Sirač. Tu su zajedno popisana sela Bijela i Borki ("conscriptio pagi Bella et Borchy"), mahom nastanjenja pučanstvom "grčkog obreda". Ne dajući, doduše, točnije podatke o njegovu položaju, popisivaši su razmjerno potanko opisali napušteni samostan što je stajao na zemljištu tih dvaju sela. Prema tom opisu samostan je opasivao jak zid, koji uglavnom još stoji, a manjim dijelom je srušen. Visoka zidana crkva ima isto tako visok toranj. Od nje još stoje čitavi zidovi što su nekada

nosili svod, kojega više nema. Sve je to otkad se pamti bez krova. Crkva nosi ime sv. Margarete. Uz nju su popisivaši vidjeli i nekoliko zidanih prostorija, sada uglavnom u ruševinama. Sjeverno od samostana, na udaljenosti od jednog hitca iz puške, stoji druga zidana crkva, dijelom do temelja razrušena.²¹

1702. provedeno je novo popisivanje naselja i imanja u Slavoniji, koje je već odrazilo ponešto sredenije prilike u ratom i mnogim vojskama opustošenoj pokrajini. Taj se popis odnosio samo na one dijelove Slavonije koji su ostali pod upravom Dvorske komore pošto se započelo s odvajanjem posavskih krajeva za slavonsku Vojnu krajinu što se tada upravo osnivala. Tom su prigodom u sklopu siračkog distrikta Male Vlaške zajedno popisana sela Pakrani i Bijela ("conscriptio pagi Pakrany et Bella"). U karakterističnom kurzivnom stilu, popisivač Ivan Aleksandar von Kallaneck zabilježio je da se "u tome selu nalazi velik porušen samostan zvan Beli Kloštar; ostao je napušten od davnajšnjih Mađara; uokolo još stoje visoki i lijepi zidovi s visokim kamenim tornjem; kažu da je pripadao redovnicama iz reda sv. Benedikta; u predjelu preko potoka Stankovca opažaju se ruševine velike kršćanske crkve; kada su stari Mađari bili poraženi, [samostan] je razrušen".²² O svojem položaju pod turskom vlašću, pak, žitelji Pakrana i Bijeje izjavili su da osim godišnjega harača svojim turskim gospodarima nisu dugovali nikakva davanja, nego samo hajdučku i stražarsku službu na granici.

Iste 1702. spominje se Bijela letimično i u popisu slavonskih župa koji su za zagrebačkoga biskupa Stjepana Seliščevića priredili komorski službenici Martin Zemljak i Toma Maretić. To je zapravo niz šturih odgovora na pitanja gdje se sada nalaze pojedine stare župe Zagrebačke biskupije koje su se u 16. stoljeću ugasile našavši se na području osvojenom od Turaka. Iako u mnogo slučajeva odgovori što su ih ponudili Zemljak i Maretić nisu točni i pritom očito odražavaju težnju da se Zagrebačka biskupija protegne na istok daleko preko svojih starih granica, za (nekadašnju) župu Bijelu tu je točno zabilježeno da se nalazi u siračkom okrugu.²³

Opisi iz 1698. i 1702. pokazuju da su se još i u rano poslijetursko doba lokalna znanja o podrijetlu ruševina u Bijeloj začudujuće dobro sačuvala. Stoljeće i pol poslije napuštanja toga utvrđenog samostana okolni su žitelji, sudeći prema tim opisima, još uvijek znali da je naslovnik njegove crkve bila sv. Margareta i da je samostan pripadao benediktinskom redu (ne doduše redovnicama,²⁴ kako je zabilježeno 1702., nego redovnicima). U međuvremenu je ime samostana pučkom etimologijom malo prepravljeno, tako

11. Panorama predjela s ostatcima opatije Bijeles, početak 20. stoljeća (Radauš, *Srednjovjekovni spomenici...*, 158)

¹⁸ Sažet prikaz tih zapleta oko naslova Opatije Bijeles, uključujući i podatke iz 1833. potekle iz rukopisnog izvora, daje Sörös, *Az elenyészett...*, 470–471.

¹⁹ Gj. Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 207.

²⁰ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*. Zagreb 1953., 209–223.

²¹ "Monasterium unum circumcirca muro majori ex parte exstante, parte aliqua dirruta cinctum. Ecclesia sat alta in mediocri quantitate murata cum turi sat alta continente. Antehac ecclesia haec sub fornice erat, quae jam totaliter dirruit, parietes tamen circumcirca in integre exstant, una cum turri, omnia tamen a memoria hominum intacta nominis S. Margariae. Cubicula etiam aliquot murata reperiuntur, jam majori parte dirruta, ruinata et ruderibus solummodo exstantia. Abhinc septemtrionem versus reperitur ad spatium unius sclopi ictum alia ecclesia murata minori funditus dirruta, et non nisi parte aliqua ruderum exstante." (I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek 1988., 471). Ne znamo je li taj zapis u tolikoj mjeri jezično nesređen i u izvorniku, ili se ponešto duguje i nepouzdanosti izdavačeve transkripcije. O okolnostima nastanka tog popisa v. I. Mažuran, *Izveštaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*. Osijek 1989., 23–36.

²² "...praeterea in hoc pago reperitur magnum dirutum monasterium Beli Closter nuncupatum, ab antiquis Hungaris desertum manet, muri alti et pulchri circa circum, cum alta turri ex lapide exstant, dicitur monialium ordinis sancti Benedicti fuisse, e regione trans rivulum Stanczovac rudera magna ecclesiae christianae apparent, dum antiqui Hungari debellati fuissent, dirutum erat." (T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*. Drugi dio: *Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku, 1640–1702*. Zagreb 1891., 248–249. O okolnostima toga popisa v. Mažuran, *Izveštaji...*, 43.

²³ "Bela nominatam (plebaniam) e regione Sirach ex orientali parte exstare" – R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII. vek*. Pisma iz Slavonije u XVII. vijeku (1633–1709). *Starine JAZU* 30. Zagreb 1902., 173–1755, br. 140, cit. 173.

²⁴ To da se tada smatralo da je samostan u Bijeles bio ženski, a ne muški, vjerojatno se može objasniti i činjenicom da je samostan u naslovu imao sveticu, a ne sveca. Sličan bi bio slučaj Augustinskog samostana sv. Ane u lloku, za koji se također u rano poslijetursko doba krivo mislilo da su ga nastanjivale redovnice. – Usp. S. Andrić, *Potonuli svijet. Rasprave o slavenskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Slav. Brod i Osijek 2001., 162–175.

9. Ostaci utvrđenoga samostana u Bijeles, pogled sa zapada, početak 20. stoljeća (Fototeka MK RH, inv. br. 8561)

10. Ostaci utvrđenoga samostana u Bijeles, pogled s juga, početak 20. st. (Fototeka MK RH, inv. br. 8560)

12. Ostatci bedema i sjeverni ugao pročelja crkve u Bijelaj, pogled sa sjeveroistoka, rano 20. stoljeće (Fototeka MK RH, inv. br. 33228)

13. Sjeverni ugao pročelja crkve u Bijelaj, pogled s naličja (istoka), rano 20. stoljeće (Fototeka MK RH, inv. br. 33217)

da je sada glasilo Beli Kloštar. Vrijedna je pažnje i okolnost da sva navedena vrela, nastala oko prijeloma 17. i 18. stoljeća, još uvijek bilježe stari ekavski lik imena Bijela, tj. Bela. Otud se može zaključiti da je njegova ijekavska preinaka nastupila tek tijekom 18. stoljeća. To je utoliko zanimljivije ako stoji razložna pretpostavka da su popisivači zapisali mjesni izgovor imena sela.

Iz opisanog stanja u kojem su se nalazile samostanske građevine ne može se razabrati jesu li one bile aktivno rušene ili ih je samo nagrizao zub vremena. Krovovi sa svodovima su propali, ali su zidovi uglavnom još stajali, kao i visoki toranj što ga spominju oba opisa. U skladu je s predturskim podacima i tvrdnja da samostan okružuju jake

zidine. Oba opisa su suglasna i u tome da se nedaleko od samostana, s druge strane potoka, nalazi još jedna velika zidana crkva, isto tako ruševna. Od dvaju sela što su u tim popisima združena s Bijelom nijedno nije poznato iz srednjovjekovnih izvora. Pakrani se i danas pod tim imenom nalaze u neposrednom zapadnom susjedstvu Bijele, a Borki (kojima je ime, čini se, ranije glasilo Borci) odgovaraju današnjem zaseoku Gornji Borki oko 5 km istočno od Bijele.²⁵

Sve što je u spomenutim opisima navedeno o izgledu ostataka samostana u Bijelaj može se dopuniti novim pojednostima iz nekoliko mladih izvješća. No, za razliku od onih najranijih, u ovima više nećemo naći tragove vjerodostojne predaje o negdašnjim stanarima i posveti samos-

²⁵ Mažuran, *Popis naselja...*, 470, bilj. 290, misli da su to današnji Donji Borki jer oni leže bliže Bijelaj, ali to neće biti točno jer habsburški vojni zemljovid iz 18. stoljeća (o kojem će još biti riječi) jasno pokazuje da su u to doba postojali samo Gornji Borki.

²⁶ Neobjavljen rukopis toga izvješća nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Acta comitatus Posegani, Varia, kutija 744. Obuhvaća posve ispisani

dvolist (4 stranice) s puno prekrizanih, prepravljanih i dopunjenih mjesta, tako da se čini kao da je riječ o konceptu (iako bi, u tom slučaju, vjerojatno bili nepotrebni potpisi obojice autora izvješća što se nalaze na dnu posljednje stranice). Pri vrhu prve stranice olovkom je u novije doba dopisano na hrvatskom: "Ruševine tvrde i crkve u Bijelaj kod Daruvara, u Rudini, Kamenskom". Potonje se odnosi na manji list s kratkim bilješkama o Rudini/

15. Ostatak južnog dijela svetišta crkve u Bijeloj, pogled sa sjeverozapada, rano 20. stoljeće (Fototeka MK RH, inv. br. 33226)

16. Ostatak južnog dijela svetišta crkve u Bijeloj, pogled sa sjeveroistoka, rano 20. stoljeće (Fototeka MK RH, inv. br. 33218)

tana. Izvorna znanja o tome, premda i ne posve pouzdana, zamijenit će legende, nagađanja ili naprosto muk.

Detaljno izvješće iz 1761.

Potnije vrijedi i za najdetaljniji opis ruševina Bijele što nam se sačuvao iz 18. stoljeća. To je izvješće koje su 6. lipnja 1761. u Pakracu sastavili plemićki sudac Požeške županije Franjo Pannai (?) i njegov zamjenik Ladislav Mesterdazy (?).²⁶ Oni su, prema nalogu koji im je izdao požeški župan Antun Janković, nešto ranije (26. svibnja) obišli "drevne ruševine tvrđave zvane Bijela što se nalaze u sklopu posjeda Pakrani, Borki i Bijela, koji međaše s rečenom Požeškom županijom" ("in et ad faciem antiquorum ruderum arcis

Bielya vocatae intra possessiones Pakranya, Borhy et Bielya antelati comitatu Posegano adjacentes situatae"). Župan Janković im je taj nalog izdao potaknut zamolbom koju mu je uputio tadašnji zagrebački kanonik i čazmanski prepozit Ivan Krstitelj Paxy u svojstvu duhovnoga vikara zagrebačkoga biskupa za Donju Slavoniju.²⁷ Župan Antun Janković, pak, u vrijeme je toga izvješća već bio vlasnikom pakračkog vlastelinstva, a ubrzo potom (1763.) stekao je kupnjom i sjeverni dio siračkog vlastelinstva sa središtem u starom Podborju, na mjestu kojega je potom utemeljio grad Daruvar. Tada se na posjedu Jankovića Daruvarskih, koji taj plemićki pridjevak nose od 1765., našla i Bijela s ostacima srednjovjekovne opatije.²⁸

Čečavcu i o Kamenskoj, na poledini datiran godinom 1746., koji se sačuvao uz spomenuti dvolist. Na dnu toga manjeg lista nalazi se i još jedna, očito nedovršena bilješka o Bijeloj: "Ratione ecclesiae in pago Biella, ubi kalugjeronas ante triennium celebrare inceperunt (...)".

²⁷ Paxy je bio 1762. imenovan srijemskim biskupom, a 1771. zakratko zagrebačkim. O njemu v. *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, 413–417 (autor

poglavlja M. Korade).

²⁸ Osnovno o Antunu Jankoviću Daruvarskom v. u Gj. Szabo, *Iz prošlosti Daruvara i okolice. Narodna starina*, knj. 11, sv. 28, Zagreb 1932., 90–91; M. Obad Ščitaroci i B. Bojanić Obad Ščitaroci, *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998., 116–117 i 239; *Hrvatski biografski leksikon*, 6 sv., Zagreb 1983.–2005., 336–337.

17. Gjuro Szabo, zaglavni kamen sa svoda crkve u Bijeloj, 1927. (Fototeka, inv. br. 33220)

18. Gjuro Szabo, zaglavni kamen sa svoda crkve u Bijeloj, prema fotografiji istoga autora. (Planoteka MK RH)

Izvješće dvojice službenika Požeške županije iz 1761., zbog svoje zanimljivosti poglavito za povjesničare srednjovjekovnoga crkvenoga graditeljstva u Slavoniji, svakako zavrđuje da bude u cijelosti objavljeno i prevedeno. Ostavljajući taj posao za drugu prigodu, ovdje ćemo samo prepričati glavne momente njegova sadržaja.

“Utvrda Bijela” se, prema tom opisu, nalazi na povišenu mjestu, ima kružni oblik i opkope oko vanjskih zidina. Kad se u nju uđe, s desne se strane vidi zgrada nekakva samostana s dva ruševna četvrtasta kamena tornja i s još jednim trećim na istočnoj strani (“ad dextram partem corpus certi monasterii cum duabus turribus angulariter quadrato lapide expositis, prout orientem versus quoque tertia turri jam ruinosis provisum fuisse observatur”). Uz tu “samostanu nalik građevinu” stoji i crkva, bez krova ali čitavih zidova. Iznad njezinih ulaznih vrata vidi se slika muške osobe s križem i u dugoj raznobojnoj haljini. Zbog starine slike teško je razabrati kojega sveca prikazuje, ali, napominju izvjestitelji, inspektor siračke vojarnice gospodin Grgur Butina, koji je prije 25 godina (dakle 1736.) “došao u ove krajeve” i koji je skupa s njima i sada sudjelovao u obilasku ruševina Bijele, ustvrdio je da se u vrijeme njegova prvog dolaska na slici dalo razgovijetno vidjeti da prikazuje sv. Grgura Papu.²⁹

Slijedi opširan opis crkve i osobito njezine nutrine. Na crkvi su svi lukovi i vanjski potpornji bili izvedeni obradenim kockama kamena. Na zidovima se vide tragovi kora (“chorus”) što je bio podignut na dvama stupovima, a blizu kora su ostatci katedre (“cathedra”). Pročelje (“frontispicium”) crkve bilo je “ukrašeno” s tri tornja, od kojih je srednji nadvisivao one na bokovima. U apsidi crkve (“caput ecclesiae”), koja se nalazi na istočnoj strani, vide se četiri vrlo duga prozora, što gotovo dosežu visinu samoga zida. Tu je vjerojatno stajalo svetište (“sanctuarium”). Na zidu koji je lađu crkve (“corpus ecclesiae”) odjeljivao od svetišta, nošenom na velikom luku od klesanoga kamena, bio je “profinjenim umijećem” (“nobili arte”) oslikan prizor u kojem izvjestitelji bez dvoumljenja prepoznaju Posljednji sud (“extremum iudicium”). Tu je na desnoj strani, odnosno na krilu od Evandjelja, bilo prikazano mnoštvo pravednika nad kojim lebde tri anđela. Među ostalim pravednicima vide se tri redovnika u dugim haljama i s tonzurama, od kojih prvi nosi knjigu. Pred mnoštvom stoji sveti Petar, apostolski prvak, čija je kovrčava brada i kosa bijela poput snijega. Na lijevoj strani ili na krilu od Poslanice prikazano je, na podlozi jarke plamene boje, mnoštvo prokletnika vezanih lancima i s njima dva “grozna vraga” (“tetrirmi daemones”), od kojih je jednom uz bok crnom bojom ispisan

latinska riječ *avaritia* ("pohlepa"). Izvjestitelji su tu riječ precrtali u svoje izvješće nastojeći vjerno oponašati pismo na slici (ovdje reproducirano kao sl. 1). Iznad te riječi naziru se još neka slova, slabo očuvana jer je taj dio slike "starost jako potamnijela". Izvjestitelji ipak naslućuju da je ondje stajao cjelovit popis sedam smrtnih grijeha. Iznad toga dvojnog prizora pravednika i prokletnika nazire se, "u krugu što poprima gotovo jajolik oblik", slabo sačuvana slika koja bi mogla prikazivati Djevicu Mariju, a desno od nje ostala su vidljiva samo stopala nekog ljudskog lika čiji je ostatak iščeznuo. Tu je ponovno spomenuti Grgur Butina ustvrdio da se još prije nekoliko godina na tome mjestu mogao u cijelosti vidjeti lik Boga Suca.

Blizu ostataka katedre izvjestitelji su vidjeli nekakvu kapelu očuvanih lukova i svoda ("certa capella adhuc suos arcus et fornicem habens"). U svetištu su našli vrata što vode u samostan, i to najprije u sakristiju ("sacristia"), kojoj je svod također očuvan. U sakristiji su našli "mjesto za umivanje" ("locus lavacri"), s odvodom izdubljenim u jednom od zidnih kamenova, što je prema njihovu sudu služilo za pranje ruku. Na sakristiju se straga nadovezuje "prelijepo malo svetište" ("sacellum pulcherrimum"), s oltarom na istočnoj strani, koji je "gotovo poravnat s tlom".

Opisujući na koncu još jednom cjelinu ruševnog zdanja, izvjestitelji kažu da su crkva i "samostansko mjesto" ("locus monasterii") bili ojačani visokim zidinama "u obliku utvrde" ("in formam propugnaculi"), o čemu svjedoče još vidljivi otvori u zidinama kroz koje se moglo pucati iz topova. Od zgrade samoga samostana ostali su tek ruševni zidovi, koji se samo mjestimice izdižu nad tlom, a vide se i ostatci nekoliko velikih vrata s kamenim nadvratnicima svedenima u luk. Uz to na južnoj strani stoji i neka zgrada nalik utvrdi ("locus propugnaculi speciem referens") s dva tornja, od kojih se jedan još diže uspravno, a drugi se od starosti mjeri urušio. Povrh toga, ispred crkve nalazi se nekakva kuća opskrbljena visokim kaminom, za koju izvjestitelji pretpostavljaju da su se nekoć njome koristili stražari

("domus quae piam, ut ex forma aedificii altiori camino etiam cum provisi colligitur, olim pro vigiliis destinata"). "Sve u svemu", zaključuju oni na koncu svoje izvješće, "te ruševine, podjednako svojim smještajem i plemenitošću gradnje, kao i starinom, u duhovima onih koji ih vide izazivaju divljenje zajedno s boli zbog njihova današnjeg zapuštenog stanja, jer se sada u tom velebnom domu što je ovdje nekoć bio posvećen Bogu, osim huka sova i tužnoga glasanja golubova te svijanja gnijezda različitih ptica, ništa drugo ne može promatrati."

Zahvaljujući tako sročenu zaključku, taj je zapis i skroman rani dokument osjetljivosti prema plemenitoj starini i melankolije pred njezinim žalosnim ostatcima. S druge strane, zapis je u neku ruku i u modernom smislu znanstven jer zaključke izriče oprezno, ograničava se na vjeran opis viđenoga i isključuje sva možebitna predznanja za koja ne nalazi potkrepe na licu mjesta. Otud u njemu nema spomena ni crkvenog reda kojem je utvrđeni samostan pripadao, ni naslovnika njegove crkve. Izvjestitelji nisu o tome htjeli nagađati, a nisu smatrali potrebnim ni da zabilježe eventualno pučko pripovijedanje. Ipak se i u njihovu realističkom opisu mogu naći neizravne potkrepe za činjenicu da je samostan pripadao benediktincima. Tri redovnika koje su izvjestitelji uočili među pravednicima na slici Strašnoga suda nad svetištem lako bi mogli biti sv. Benedikt Nursijski i njegova dva mlada sljedbenika, Mauro i Placid. Također, premda ne znamo na temelju čega je sirački vojni inspektor Grgur Butina prepoznao lik nad ulaznim vratima crkve kao sv. Grgura Papu ili Grgura Velikoga, ta je mogućnost prihvatljiva jer je i sam Grgur, crkveni otac i najveći papa ranoga srednjovjekovlja, bio benediktinski redovnik i opat. No, podatak da je taj potonji lik "držao križ" ("crucem gestans") mogao bi, možda, osim na pontifikalni štap s dvostrukim križem na vrhu, jedan od uobičajenih atributa Grgura Velikoga, upućivati i na zaštitnicu bijelske opatije sv. Margaretu Antiohijsku, kojoj je križ u ruci također jedan od glavnih atributa.³⁰

Taubeov opis

Iz druge polovine 18. stoljeća poznata su još dva opsežnija opisa ruševina Bijeje. Zanimljiv opis ostavio je njemački pravnik Friedrich Wilhelm von Taube, koji je 1776–1777. boravio u Slavoniji kao povjerenik cara Josipa II. Habsburgovca, te je na temelju toga putovanja objavio na njemačkom jeziku *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema* u tri sveska (Leipzig, 1777.–1778.). Opisujući u trećoj knjizi zanimljivosti Požeške županije i u njoj daruvarsko vlastelinstvo grofa

²⁹ O tome Grguru Butini ne znamo zasad ništa. Za vojarnu u Siraču u to doba zna se i iz drugih izvora. O njoj je nešto kasniji putopisac Taube zabilježio da je "mnogo ljepša" od tamošnje pravoslavne crkve, dodajući da u njoj boravi jedna satnija njemačkih konjanika s tri časnika. – F. V. fon Taube, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, prev. B. Petrović, Novi Sad 1998., 178).

³⁰ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. 2. izd., ur. A. Badurina, Zagreb 1990., 246, s. v. Grgur I. i 393, s. v. Margareta; J. Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, prev. M. Grčić, Zagreb 1991., 105–106, s. v. Grgur Veliki, i 197–198, s. v. Margareta Antiohijska. Doduse, treba dodati da je glavni atribut sv. Margarete zmaj pod njezinim nogama, što bi, ako je bilo prikazano na spomenutoj slikariji, teško moglo promaknuti njezinim promatračima.

Jankovića, Taube posvećuje oveći ulomak "jednoj krasnoj uglavnom porušenoj palači" koja se nalazi nepun sat puta od Daruvara "prema jugozapadu" (sic!). Taubeov prikaz ostataka te "raskošne građevine" prava je suprotnost izvješću iz 1761.: ne kaže gotovo ništa konkretno i očito je slabo pouzdan. Taube govori sumarno o porušenim stupovima (koji su od "sivog mramora" i "korinskog stila"), svodovima, lukovima, dovratnicima, od kojih neki "leže u vodi", a druge obrastaju mahovina i draž. Kao čudnu činjenicu bilježi da među ruševinama nema kipova, pa za to predlaže različita objašnjenja. Nasuprot "općem mnijenju" da su te ruševine "ostatak rimske raskoši", Taube je siguran da je posrijedi "djelo srednjega vijeka". On, što više, pretpostavlja da su tu palaču ili utvrdu sagradili templari, za koje zna da su "imali velike posjede u Slavoniji", te da čak i poslije ukidanja njihovog reda 1313. "povelje pokazuju da su templari još dugo ostali mirni posjednici svojih slavonskih imanja". Taube retorički pita: "Jesu li ti razvratni i rasipni vitezovi možda imali ovdje svoje glavno sjedište?" I odmah zatim u prilog potvrdnom odgovoru navodi da su među ruševinama sačuvani ulomci fresko-slika koje prikazuju "muškarce obušene u redovničke halje templarskoga velikog meštra", pa čak i da se čini kako neke slike "prikazuju pothvate vitezova u Palestini". Na koncu Taube primjećuje da templari u ovom slučaju "nikako nisu imali loš ukus", jer je palača na izvrsnom položaju, a okružuje ju prekrasan i plodan kraj nalik "elizejskim poljanama".³¹

Iako u tom opisu Taube ne spominje ime Bijele, a njegova tvrdnja da se "palača" nalazi "jugozapadno" od Daruvara (umjesto točnoga "jugoistočno") tomu bi se čak i protivila, ipak ne može biti sumnje da je i tu posrijedi opis ostataka Opatije u Bijeloj. Ostali izvori, naime, dovoljno jasno pokazuju da su ruševine pokraj sela Bijele bile u daruvarskom kraju na osobitu glasu, a i Taubeov opis, koliko god bio neodređen i nepouzdan, ipak je u osnovi suglasan s ostalim njihovim opisima. Zidne slikarije u kojima je Taube razaznavao templare potanko opisuju i druga izvješća. Izrazi "palača" i "dvorac", u sklopu Taubeova dosta slobod-

nog opisa, nisu nipošto nezamislive oznake za prizor koji su pružale ruševine utvrđene opatije. Szabo je ipak smatrao da se Taubeov opis ne odnosi na Bijelu, nego na hipotetičnu Opatiju sv. Helene u Podborju, kojoj je pripisao neke ruševine "na humku (...) u kotlini zapadno od Daruvara".³² Zanimarimo li to da je Opatija sv. Helene fiktivna tvorovina starijih crkvenih povjesničara, lokalitet koji Szabo ima na umu, i koji je vjerojatno zauzimala utvrda Podborje ili pak tamošnji Franjevački samostan sv. Ladislava,³³ teško da može odgovarati Taubeovu opisu već zbog toga što o njemu, za razliku od Bijele, tako opširno ne govori nijedan drugi izvor.³⁴

Pillerov i Mitterpacherov putopis

Sljedeći u nizu opisa glasovitih ruševina Opatije Bijele potječe od dvojice prirodoslovaca i profesora na Budimskom sveučilištu, Matije Pillera i Ludovika Mitterpachera (potonji je bio rodom iz baranjskog sela Bilja). Oni su 1782. na poziv Požeške županije obišli selo Eminovce pokraj Požege kako bi istražili uzroke čestih požara što su posljednjih nekoliko godina pokrenuli glasine o neobjašnjivu izbijanju vatre iz zemlje i uznemirili pučanstvo požeškoga kraja. Dvojica profesora ipak nisu mogla ući u trag prirodnim uzrocima te pojave, ali su, provevši dobar dio ljeta 1782. u Požeškoj županiji, proučili mnoge druge prirodne, povijesne i etnografske zanimljivosti toga kraja. O tome su iduće godine objavili opsežno izvješće na latinskom jeziku, naslovljeno *Putovanje Požeškom županijom u Slavoniji*, poduzeto u lipnju i srpnju 1782. godine (Budim 1783.). Sredinom srpnja Piller i Mitterpacher su pohodili i zapadni dio županije, našavši se tako i u Daruvaru, iz kojega su 20. srpnja putovali u Sirač. Na tom su putu razgledali "ruševine nekoga staroga hrama" u Bijeloj. O cjelini građevine ne kažu gotovo ništa. Zidovi crkve su uglavnom još čitavi, a gdje s njih nije otpala žbuka, vide se slike čijim je živim bojama tolika starina tek neznatno naškodila. Manje od sadržaja tih slika ili mjesta na kojima se nalaze, dvojicu prirodoslovaca zadi-

³¹ Taube, *Istorijski i geografski opis...*, 183–185. Taj je Taubeov ulomak preveo i K. Firinger, Ruševine srednjovjekovnih palača kod Daruvara. U: *Daruvar*, ur. M. Kuzle i Đ. Žutinić, Zagreb 1975., 168–170.

³² GJ. Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 201–203, gdje ulomke iz Taubea citira u vezi s Opatijom sv. Helene, a ibid. 206 piše u vezi s Bijelom: "Putopisac Taube nije valjda Bijele ni vidio..." Istovjetno tumačenje Taubeova opisa kao da se tiče "Opatije sv. Jelene de Podborje" – v. i u Szabo, *Iz prošlosti Daruvara...*, 95.

³³ Usp. B. Shejbal, Daruvar: očekujući istraživanja. *Vrela VIII/13–14*, 1999., 29–30.

³⁴ Osim toga, udaljenost između središta Daruvara i lokaliteta o kojem govori

Szabo, poznatog pod znakovitim imenom Gradina, mnogo je manja od "nepunog sata puta" kao što spominje Taube.

³⁵ M. Piller i Lj. Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.*, prir. i prev. Stjepan Sršan, Osijek 1995., 116–119. Naslov izvornika: M. Piller i L. Mitterpacher, *Iter per Poseganam Slavoniae provinciam mensibus Junio et Julio anno MDCCCLXXXII. susceptum*. Budae 1783. Usp. Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 206–207. V. uz to T. Matić, *Narodni život i običaji u Požeškoj županiji krajem osamnaestoga vijeka*. *Zbornik za narodni život i običaje* 35, Zagreb 1951., 5–27, gdje se uz sadržajan uvod i bilješke donosi etnografski odjeljak iz Pillerove i Mitterpacherove knjige.

³⁶ Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 207.

19. Gjur Szabo, ostatci samostanske crkve u Bijeloj, prema fotografiji iz 1887., akvarel (Planoteka MK RH)

ljuje tako trajno prijanjanje boja uz zidove. Potanje opisuju samo jednu sliku, čiji položaj ne određuju pobliže ničim osim pojedinosti da se nalazila blizu ugla nekoga zida. Slika prikazuje starca, "zaogrnutu po kraljevskom običaju", između dvaju "genija". Iza njih stoje duhovnici u crnim i crno-bijelim tunikama ispod "lanenih" (bijelih) talara, a dalje u pozadini je "uzburkana vreva mnoštva". Starac kleči i pruža ruke kao da nudi kakav dar, ali dio slike s rukama i darom nedostaje, kao i onaj s primateljem dara, koji se morao nalaziti iznad starca, stojeći na oblacima. Piller i Mitterpacher s pouzdanjem zaključuju da je taj starac ugarski kralj sveti Stjepan I., njegov dar žezlo i kruna, a primateljica dara da je bila Djevica Marija, zaštitnica Ugarske.³⁵ Takva tema ne

bi, doduše, u srednjovjekovnoj bijelskoj crkvi bila sama po sebi nevjerojatna, ali za upravo takvo tumačenje slike ipak nema konkretnih argumenata. Stoga se već Szabo nasmijsao "šovinizmu mađarskih učenjaka, koji svud vide svoje mađarske svece-kraljeve".³⁶ S druge strane, premda slika iz tog opisa, zbog svoja tri lika u prednjem planu iza kojih stoje redovnici a dalje iza njih mnoštvo, donekle podsjeća na desnu stranu Strašnoga suda kako je opisana 1761., ipak se ne čini da je i ovdje posrijedi taj isti prizor što je bio oslikan nad trijumfalnim lukom.

Potkraj 18. stoljeća Slavoniju je pohodio i potom u putopisu opisao i mladi grof Dominik Teleki od Széka. U djelu objavljenu 1796. na mađarskom i zatim, postumno, 1805.

20. Gjuro Szabo, ostaci crkve u Bijeli, prema fotografiji s početka 20. stoljeća (ovdje sl. 7) (Fototeka MK RH, inv. br. 33204)

21. Gjuro Szabo, ostaci crkve u Bijeloj, prema stanju iz ranog 20. stoljeća (Fototeka MK RH, inv. br. 33222)

na njemačkom jeziku, Teleki se kratko osvrnuo i na ostatke srednjovjekovnoga "kaštela" koji stoje "sat vremena daleko od Daruvara" i koji "prema jednoj tradiciji" potječu od templara.³⁷ Očito je da je taj autor samo preuzeo i sažeo Taubeove tvrdnje, ničim ne pokazujući da je i sam vidio ruševine Bijele.

Vojni zemljovid iz 1782.

Selo Bijela naznačeno je na mnogim zemljovidima što su tijekom 18. stoljeća bili izrađeni s puno ispravnijim i preciznijim prikazom zemljopisnih odnosa u Slavoniji nego što ih nalazimo u ranijoj kartografskoj tradiciji, zasnovanoj na nekoliko zemljovida nastalih još u doba turskoga osvajanja.³⁸ U drugoj polovini 18. stoljeća poduzeta je i prva detaljna topografska izmjera Habsburške Monarhije, tijekom koje su za vojne potrebe izrađene topografske karte u mjerilu 1 bečki palac : 400 hvati (1 : 28 800 u metričkom sustavu). Tako su 1782. dovršene i prve topografske karte čitava slavonskog Provincijala, popraćene knjigom opisa. U sekcijama br. 13 i 14 te velike karte prikazan je vrlo potanko, sa svim prirodnim i kulturnim odlikama, i kraj oko Bijele. Tu su između sela Pakrani i Bijela (Biela) ucrtani objekti koji se zovu Grad Bela i alte Kirche ('stara crkva'). Između njih teče potok Stankovača (Stankovacs Bach), tako da mu Grad Bela ostaje na istočnoj strani, prema selu Bijeli, a "stara crkva" na zapadnoj, prema Pakranima. Grad Bela stoji tik uz cestu što od Bijele vodi prema Siraču, a od središta sela Bijele udaljen je oko 700 metara u jugozapadnom smjeru. Potok Stankovača malo niže utječe u potok

Bijelu (Bela Bach), koji upravo tu, u visini sela Bijele, tim imenom zamjenjuje ono koje nosi u svom gornjem toku, Pakra (Pakra Fluss). Dodajmo tomu još i to da je uz sjevernu stranu gornjega toka Pakre-Bijele, na oko 2300 m udaljenosti od sela Bijele, ucrtan pravoslavni manastir (Kalugier Kloster), a još toliko dalje prema istoku selo Borci ili Borki (Dorf Borci).³⁹

Pripadni tekstovni opis dosta je štur. Tu se u odjeljku o selu Pakranima kaže samo ovo: "Od stare se gradine Bijele (Schloss Bela) i od stare crkve mogu vidjeti još preostale zidine. Zidine gradine stoje s druge strane potoka Stankovače, a zidine crkve na uzvisini s ove strane potoka."⁴⁰

Usporedi li se ta vrlo jasno prikazana topografska situacija s današnjom, mogu se uočiti promjene u naseljenosti što su u međuvremenu nastupile. Cesta što je prema habsburškoj karti vodila iz Bijele prema Siraču, prelazeći potok Bijelu kod ušća Stankovače (današnjega Stančevca) u nj, i danas vodi tim istim pravcem. Ruševine opatije nalaze se uz cestu s istočne strane. Selo Bijela, koje je u 18. stoljeću stajalo oko pola km istočno od potoka Stančevca, razvilo

³⁷ D. Teleki von Szék, *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder*, prev. L. v. Németh, Pesth 1805., 187. Naslov mađarskog izvornika glasi: *Egynehány hazai utazások leírása, Tót és Horváth országnak rövid esmértetésével egygyütt.* Beč 1796. Usp. Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 203.

³⁸ V. npr. zemljovid Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema Josepha Gadea iz 1737., gdje je Bijela (Biella) smještena u istočni dio siračkoga vlastelinstva i u blizinu mjesta Borki, Pakrani i Koreničani (reprodukciju donosi M. Marković, *Slavonija. Povijest naselja i podrijetlo stanovništva.* Zagreb 2002., 276-277).

³⁹ *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća (6), Požeška zupanija*, priop. I. Horbec i I. Jukić, Zagreb 2002., reprodukcije karata, sekcije 13 i 14.

22. Gjur Szabo, ciklus akvarela koji prikazuju "tri faze propadanja Bijele" (Izvor: Szabo, *Iz prošlosti...*, 79)

se kasnije prema zapadu, bliže Pakranima, protegnuvši se i na zapadnu stranu potoka. Time je došlo u blizinu "stare crkve", što je nekada stajala na široku praznom prostoru između dvaju sela. Nema sumnje da je ta "stara crkva" istovjetna onoj velikoj zidanoj crkvi koju spominju i popisivači iz 1698. i 1702., navodeći da ju se vidi na drugoj strani potoka i na puškomet daleko od ruševina samostana. Szabo je tu drugu ruševinu doveo u vezu s kaštelom Oporovcem, mnogo spominjanim u kasnom srednjem vijeku u vezi s Bijelom, ali je tu ideju samo ovlaš natuknuo.⁴¹ Zapravo, ništa ne govori u prilog takvoj identifikaciji. Ruševine "velike crkve" između Pakrana i Bijele, oko pola kilometra udaljene od ostataka opatije, najprije bi mogle odgovarati srednjovjekovnoj župnoj crkvi Blažene Djevice u Bijeloj, iako se ni ta identifikacija bez daljnjih pretresanja ne može smatrati sigurnom.⁴²

Oslanjajući se samo na sličnost imenâ, moglo bi se pretpostaviti da je trag srednjovjekovnog Oporovca očuvan u imenu sela Borci ili Borki nedaleko od Bijele. Čak bi se i položaj toga sela, oko 5 km dublje u Papuku od položaja

opatije, dao lijepo uklopiti u vjerojatne prostorne odnose na opatijskom vlastelinstvu. No, problem je u tome da se Oporovac, po svemu sudeći, uopće nije nalazio u kraju oko Bijele. Na njegov puno južniji položaj upućuje gore razmotreni dokument iz 1539., koji ga navodi kao drveni kaštel u posjedu Krste Svetačkog, zajedno s još tri njegove utvrde, što sve spadaju u Posavinu oko Novske. Oslonimo li se, ponovno, na moguću srodnost imenâ, za Oporovcem bismo najprije počeli tragati počevši od današnjega sela Borovca zapadno od Okučana. To ne bi bilo daleko od selâ Roždanika i Jazavice, pokraj kojih se vjerojatno nalazila stara Britvičina ili Britvičevina, također kaštel u posjedu Svetačkih.⁴³ Takav južni, posavski položaj Oporovca potvrđuje i njegova predaja Turcima, zajedno s drugim utvrdama Krste Svetačkog, nekoliko godina prije osvajanja nešto sjevernije Bijele Stijene i čitava područja između Psunja i Ilove, koje zapadni nastavci Psunja odvajaju od Posavine.

Opisi iz 19. stoljeća: Čaplovič, Ilić Oriovčanin, Jovanović

Iz ranog 19. stoljeća zanimljiv je opis Bijele što ga je ostavio Slovak Ján Čaplovič, pravnik i polihistor, koji je 1809.–1812. službovao kao tajnik pakračkoga pravoslavnog episkopa. On je, na temelju toga boravka u Slavoniji, nešto kasnije u Pešti objavio dvosveščano djelo na njemačkom jeziku pod naslovom *Slavonija i, djelomice, Hrvatska – prilog narodoznanstvu i zemljopisu*.⁴⁴ Tu je, u poglavlju o starijim ruševinama u Požeškoj županiji, posvetio razmjerno opsežan odjeljak i Bijeloj, "lijepoj ruševini velike crkve i velikog (vjerojatno) samostana s čvrstim okolnim bede-

⁴⁰ *Hrvatska na tajnim zemljovidima, Požeška županija*, 138.

⁴¹ Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 207–208.

⁴² Ranije smo iznijeli pretpostavku da bi to mogla biti i predturska Kapela sv. Petra "na brdu Ušatec", o čijoj se obnovi brinuo opat Bijele u ranom 15. stoljeću.

⁴³ Usp. Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 1920., 117.

⁴⁴ J. v. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien. Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde*. 2 sv., Pesth 1819., sv. 1, 77–79. Zahvaljujem prof. Denisu Detlingu na pomoći u tumačenju toga ulomka. O Čaploviču v. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, 25–26.

mom ("Ringmauer"). Čaplović je očito osobno pohodio i razgledao ruševinu. O crkvi kaže da je građena u gotičkom slogu i da, s iznimkom svoda, stoji posve čitava. U njoj je na jednome mjestu Čaplović vidio sliku za koju zna da su je već opisali Piller i Mitterpacher. Spominje i dva tornja, sada nenatkrivena. Od ostatka građevine, tj. samostana, sačuvali su se samo dijelovi koji se naslanjaju na crkvu. Na jednome mjestu sačuvao se donji dio nekakva "vidikovca" ("Warte"). Možda blizu toga mjesta, uočio je i nekakav "podzemni izlaz" od tesanoga kamena, koji je možda bio i prostran odvod ("Wasserablauf"). Općenito se sve odlikuje biranim građevnim materijalom i znatnim graditeljskim umijećem. Nestanak velikog dijela građevina, osim same crkve, čini se da tumači ova Čaplovićeva rečenica: "tesani kamen je upotrijebljen za gradnju daruvarskih toplica". To je prvi izričit podatak o aktivnom devastiranju opatijskih ostataka. Podatak se vjerojatno odnosi na gradnju tzv. "Ivanovih kupki" u Daruvaru, koje su vlastelini Jankovići gradili 1810.–1818., a ne starijih "Antunovih kupki" iz 18. stoljeća. Čaplović daje zanimljiva opažanja i u vezi s bedemima, koji su djelomice očuvani. Na njima razlikuje stariju gradnju od naknadne i novije, koja je "očigledno turska", manje lijepa, ali jednako čvrsta kao i ona starija. O izvornim stana-rima toga kompleksa Šaplović navodi mišljenje da su to bili "grčki kaluđeri", kao i ono (Taubeevo) da su to bili templari. Uz to nagada da ime Bijela, odnosno Bela, ima veze s kraljem Belom IV., "koji je za provale Tatara u Ugarsku pobjegao u Hrvatsku". Znade, međutim, i za opatiju "sanctae Margarethae de Bela in regno Slavoniae", čiji se naslov čuva u Zagrebačkoj biskupiji. Drži da bi se upravo taj stari naslov mogao odnositi na ovu građevinu, jer u Slavoniji ne zna ni za kakvu drugu Belu. U toj Čaplovićevoj primjedbi prvi se put pisana tradicija o srednjovjekovnoj Opatiji Bijeloj povezuje s ruševinama kod istoimenog sela, pa tako ona, u neku ruku, označava i početak znanstvenog istraživanja prošlosti tog lokaliteta.

U bijelskoj crkvi Čaplović je vidio i tragove što su ih ostavili kopači blaga: veliku jamu nasred crkve i, u nadsvođenoj prostoriji uz crkvu koja nalikuje sakristiji, mjesto gdje je u zid bio ugrađen nekakav "kotao" ("Kessel"). Potonje očito odgovara umivaoniku s odvodom koji su na istovjetnu mjestu vidjeli županijski povjerenici iz 1761. Na koncu Šaplović spominje i ruševinu neke male crkve u dolini nedaleko od ostataka samostana. I u njoj je 1814. počeo tragati za "podzemnim blagom" neki službenik iz Pakraca, komorski nadzornik za sol po imenu Lauterbach. Kako je to učinio na državni trošak, a kopanje nije urodilo plodom, bio je degradiran i ukoren od nadležne vlasti. Ne znamo o kakvoj

je crkvi tu riječ. Prema Čaplovićevu opisu ne bi se moglo poistovjetiti s ostatcima velike crkve zapadno od potoka Stančevca, koju spominju popisi iz 1698. i 1702., kao i topografski opis i zemljovid iz 1782.

Ostatke Bijele opisao je 1856. i slavonski svećenik i učejak Luka Ilić Oriovčanin. On je u *Neveni*, časopisu Matice ilirske, u nastavcima tiskao povijesno-arheološki pregled pod naslovom *Slavonske starine*, posvetivši u njemu jedno poglavlje i Bijeloj.⁴⁵ Nažalost, Ilić je samo dosta potanko prepričao Čaplovićev opis, ne pokazujući ničim da je i sam vidio ruševine. Osim toga, Ilić je kratko zabilježio i narodnu predaju prema kojoj su bijelske ruševine ostatak "turske crkve", u kojoj su nekoć klanjali Turci toga kraja (takva predaja jedino svjedoči o gubitku doticaja s vremenom turske vladavine i o zamjeni stvarnog sjećanja na nj legendama).

Među pisanim svjedočanstvima o ruševinama Bijele vrijedno je još i ono pravoslavnoga svećenika Jovana Jovanovića s kraja 19. stoljeća. On je 1893. objavio članak o vezi manastira Pakre s "razvalinama grada Bijele" blizu istoimenog sela. Jovanović zna da je taj "grad Bijela" zapravo nekadašnji rimokatolički samostan, napušten u 16. stoljeću. Obišavši ga "prije dvije godine", on je konstatirao da su se "najbolje održali zidovi prostrane crkve", a na jednom od njih vidio je i "dva lika na slici al fresco". Spominje i "zvjezdasti veliki kamen na kom je izrezano jagnje", što je s ruševina prevezen u parohijski dom u selu Bijeloj. Osim toga, Jovanović iznosi i neke egzaktne povijesne podatke koji se odnose na 18. i 19. stoljeće. Kada su 1737. kaluđeri iz manastira Gomionice u Bosni prebjegli u Slavoniju i nastanili se u već opustjeloj Pakri, isprva su se za bogoslužje koristili ruševnom crkvom u "gradu Bijeli", koju su donekle obnovili i posvetili Preobraćenju Gospodnjem. Tu staru ruševinu nisu napustili ni kada su si u Pakri, između 1760. i 1779., sagradili Kapelu sv. Nikole i zatim manastirsku Crkvu Vavedenija Presvete Bogorodice. Tek na Preobraćenje (6. kolovoza) 1792. održali su posljednju službu u "crkvi grada Bijele" te su potom i njezin naslov prenijeli u Pakru. Pre-

⁴⁵ L. Ilić Oriovčanin, *Slavonske starine*. X. Biela. *Neven* 5, 6, 1856., 179. O Luki Iliću v. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, 26–27.

⁴⁶ J. P. Jovanović, *Manastir Pakra i razvaline grada Bijele*. *Srbobran – ilustriran kalendar za godinu 1894.*, Zagreb 1893., 85–89. Sličnu priču o zatočenicima Bijele i Petrova Vrha, s možebitnim natruhama mita o Dedalu i Ilkaru, donio je već i Čaplović, *Slavonien...*, 76–77.

⁴⁷ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Acta comitatus Posegani, Varia, kutija 744. Manji list, datiran na poledini godinom 1746, s bilješkom o Rudini/Cečavcu i Kamenskoj te jednom, vjerojatno krnjom, o Bijeloj: "Ratione ecclesiae in pago Biella, ubi kalugjeronos ante triennium celebrare inceperunt..." Ta se bilješka ne može odnositi na pravoslavnu parohijsku crkvu u samome selu Bijeloj, posvećenu sv. Mihaelu i Gabrijelu, jer je ona tu osnovana tek 1759. prijenosom iz zaseoka Glamočani, koji se nalazio na području današnjega

puštena sama sebi, stara se opatijska crkva nastavila rušiti. Jovanović bilježi da se na Petrovo, 29. lipnja, 1854. srušio njezin južni zid "takom silom, da se zemlja potresla i poljuljale se okolne kuće". 1874. srušio se "veliki crkveni zvonik visok 23 hvata", a 29. svibnja 1889. i "veliki unutrašnji zid, što dijeli oltar". Na koncu je Jovanović ispričao i narodnu pripovijest o ocu i sinu zarobljenima u nekom gradu ispod Petrova vrha i u "gradu Bijeli", primjećujući da pučka mašta izmišlja takve priče jer ne zna ništa o povijesti tajnovitih ruševina.⁴⁶

Jovanovići navodi o tome da su se kaluderi iz Pakre u 18. stoljeću koristili napol porušenom opatijskom crkvom kod Bijele svakako iziskuju dokumentarnu provjeru, ali se čini da nisu lišeni svakog temelja. Potvrda bi im mogla biti i ranije spominjana krnja bilješka iz 1746., sačuvana u arhivskom gradivu Požeške županije, prema kojoj su "u crkvi u selu Bijeloj kaluderi prije tri godine počeli obavljati službu".⁴⁷ Ipak, čudno je što opisi ruševina Bijele iz 18. stoljeća, a poglavito onaj iz 1761., ne spominju nikakvo korištenje samostanske crkve niti njezinu obnovu za potrebe pravoslavnoga bogoslužja.⁴⁸ U svakom slučaju, očito je da su upravo ti podatci o pokušaju pakranskih kaludera da oko sredine 18. stoljeća ožive staru opatijsku crkvu pokraj Bijele doveli u nešto novijoj povijesnoj literaturi (Szabo, Horvat, Ostojčić) do kronološkog nesporazuma i mišljenja da se takvo oživljavanje zbilo već pod turskom vlašću.

Slikovni prikazi

Ostatci Opatije Bijele i njihovo postupno propadanje, kao što se vidi, dokumentirani su u neobično velikom broju opisa. Od polovine 19. stoljeća tomu se pridružuju i likovni prikazi. Vjerojatno najstariji likovni prikaz ruševina Bijele potječe od znamenitoga književnika i političara Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. U literaturu o Bijeloj Kukuljevići su crteži ušli naknadno, zahvaljujući Gjuri Szabi, koji o njima kaže: "Kukuljević je 1858. narisao naivno, a opet vrlo vjerno Bijelu..."⁴⁹ Iste je 1858., prema Szabi, Kukuljević po-

sjetio i bolje očuvanu Crkvu sv. Ane kod nedalekih Velikih Bastaja, te se potom uspješno založio za njezin popravak.⁴⁹ Crteži bi, prema tome, trebali biti sačuvani u Kukuljevićevim putnim bilježnicama, možda u sklopu putopisa po Slavoniji, koji je, za razliku od nekih drugih njegovih putopisa, ostao neobjavljen.⁵⁰ Izvorni crteži nisu, čini se, nikada bili objavljeni. Pregledavši Kukuljevićevu rukopisnu ostavštinu, koja se nalazi u Arhivu HAZU u Zagrebu, nisam uspio ući u trag tim crtežima. No, u ostavštini Gjüre Szabe nalaze se tri lista na kojima su, po svemu sudeći, olovkom precrtani Kukuljevići crteži (ne treba, ipak, isključiti ni mogućnost da su upravo to Kukuljevići crteži). Prvi prikazuje pročelje crkve s ostacima zvonika i ima bilješku "Kukuljević, 1860. Pročelje Bijele kod Sirača" (ovdje sl. 2).⁵¹ Drugi crtež prikazuje crkvu s boka i ima bilješku "Bijela 1860. nacrt Kukuljevića" (sl. 3). Treći crtež prikazuje obradeni kameni predmet i nosi bilješku "Zaglavni kamen u Bijeloj 1927", te nešto niže "Po Kukuljeviću 1858" (sl. 18).⁵²

Prvi crtež, s prikazom zapadnoga pročelja crkve, u svojoj je jednostavnosti vrlo informativan. Unutar nepravilna obrisa pročelja ucrtana su dva vertikalna niza otvora u zidu. Desna (za promatrača) vertikalna započinje na dnu ulaznim vratima s nadvojem u obliku prelomljenog luka, nad kojima je velik gotički prozor ukrašen mrežistem, a vertikalu na vrhu nastavlja djelomice očuvan zvonik s još tri manja prozora. Lijeva je vertikalna niža jer ne uključuje ni zvonik ni vrata; sastoji se od tri prozora, od kojih dva gornja imaju također šiljati nadvoj i mrežište, a donji je četvrtast (možda je to samo niša). Asimetrija dviju vertikalna jasno upućuje na to da je morala postojati i treća na desnoj strani, tako da je ona s vratima i zvonikom bila zapravo središnja. Doista, nepravilnost desnog ili južnog brida pročelja odaje da je na toj strani došlo do urušavanja (sl. 24). Ta je pojedinost u potpunu suglasju s ranije navedenim podatkom da se 1854. silovito srušio južni zid crkve. Njegovo je urušavanje očito sa sobom povuklo i dio pročelja sve do južne prozorske vertikale na njemu.

Drugi Kukuljevićev crtež prikazuje sjeverni bok crkve s tada još uglavnom očuvanim sjevernim zidom. Na istočnom kraju grubo su naznačeni kontrafori apside, a i zid glavnoga broda crkve podupiru dva visoka kontrafora, na koje se oslanjaju ostatci nekoga nižeg crkvi prigrađenog objekta (možda kapele). U pozadini iznad zida s dvije je crte jednostavno naznačen trokutni zabat zida koji je glavni brod odvajao od svetišta. Jedan dijagonalno postavljen kontrafor podupire i vanjski ugao zapadnoga pročelja. Donji dio toga kontrafora nedostaje, što se razabire i na prethodno opisanom crtežu pročelja. Između zone predvorja ispod

sela Donji Borki (usp. D. Kašić, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*. Beograd 1971., 204).

⁴⁶ Ništa o tome ne piše u pregledu povijesti manastira Pakre ni Kašić, *Srpski manastiri...*, osobito 200–207.

⁴⁷ G. Szabo, *Iz prošlosti Daruvara...*, 96–97.

⁴⁸ Usp. T. Macan, *Hrvatski puti Ivana Kukuljevića Sakcinskog*. *Marulić* 23, 1990., 773–785.

⁴⁹ Taj je bilježi crtež rukom kopiran i objavljen u: Z. Horvat, *Benediktinski samostan u Bijeloj*, *Peristil* 22, 1979., 56, sl. 2. U legendi je crtež vjerojatno zabunom datiran u 1866.

⁵⁰ Svi se ti crteži sada nalaze u Planoteci Odjela za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu.

23. Gjuro Szabo, rekonstrukcija izvornog izgleda opatije u Bijelajači (Fototeka MK RH, inv. br. 33233)

zvonika i prvoga kontrafora, na zidu glavnoga broda nalazi se jedan prozor šiljata nadvoja. Gornji dio zvonika na crtežu nije dovršen, ali je malo niže na istoj stranici pridodan crtež samoga zvonika, krnjega i s jednim manjim prozorom pri vrhu, popraćen bilješkom "Gornji dio tornja!". Crtež je, po svemu sudeći, slabo procijenio raspoloživi prostor, pa je, došavši do gornjega ruba stranice, vrh zvonika morao nacrtati napose.

Ubrzo poslije nastanka nevještih Kukuljevićevih skica, bijelsku je ruševinu profesionalnim umjetničkim crtežom ovjekovječio osječki slikar Hugo Hötzendorf (1807.–1869). On je 1864. u Zagrebu izložio mapu od 42 crteža olovkom pod naslovom *Pametnik slavonskih okolica*, koja uključuje

ciklus motiva starih gradina, obrađenih u duhu romantičnog "ruinizma". U tom se ciklusu nalazio i crtež opatijske crkve u Bijelajači (sl. 4). To je pogled na crkvu sa sjevernoga boka, tj. s one strane na kojoj je zid crkvenog broda još stajao pošto se južni 1854. srušio. Ruševina crkve stoji na humku okruženom bregovima i brdima, djelomice šumovitim, a iza crkve, na suprotnom rubu humka, opažaju se i ostatci nekih drugih zidanih objekata. Vanjski zid crkvenog broda i svetišta, s više kontrafora i dugih prozora, sačuvan je u punoj visini, a onkraj njega, na istočnoj strani, izdiže se posve očuvan šiljati zabat s prozorom u sredini. Taj se zabat s pripadnim zidom očito dizao nad velikim "trijumfalnim lukom", koji je odvajao glavni brod crkve od prezbiterija u apsidu. Na zapadnoj strani, pak, stoji zvonik, očuvan do visine podjednake visini spomenutog zabata. Zvonik je blago stupnjevit; otprilike na visini vanjskoga zida crkve malo se sužava, ostavljajući "klupicu" koja ga kao neki vijenac opasuje na pročelju i na bokovima. Na vidljivu, sjevernom boku zvonika vidi se po jedan prozor na svakom stupnju ili "katu" (gornji je znatno manji od donjega), a uz prozore su i dva para sitnijih otvora, koji možda upućuju na puškarnice. Zbog kuta motrenja, zapadno pročelje samo se nazire.⁵³

Nešto je mladi od Hötzendorfova još jedan umjetnički vrijedan crtež Bijele, koji je izradio Ernest Kramberger (sl. 5).⁵⁴ Perspektiva mu je slična kao u Hötzendorfa, s tim da je točka motrenja pomaknuta više prema zapadu, pa je takav dijagonalan pogled na crkvu crtaču omogućio da podrobnije prikaže i njezino zapadno pročelje. Osnovne pojednosti crkvene ruševine, kako na pročelju, tako i na sjevernom boku, kod Krambergera su sadržajno uglavnom istovjetne onima što ih donose dva gore opisana Kukuljevićeva crteža. Na trokutastom zabatu, koji je kod Kukuljevića bio samo naznačen, ovdje je prikazan i razmjerno velik prozor, jednako kao i kod Hötzendorfa. Nešto mlade fotografije potvrđuju iznimnu dokumentarnu vrijednost Krambergerova crteža.

⁵³ Reprodukciju Hötzendorfova crteža v. u Ostojić, *Benediktinci...*, sv. 1, 209, br. 86, gdje je crtež datiran kao "stariji od 1862". Crtež se nalazi u Galeriji likovnih umjetnosti u Osijeku, skupa s većim dijelom Hötzendorfove mape izlagane 1864. O toj mapi v. O. Švajcer, *Domaći i strani slikari XVIII. i XIX. stoljeća u fundusu Galerije likovnih umjetnosti Osijek*, Osijek 1987.–1988., 52 i 164.

⁵⁴ Fotografiju Krambergerova crteža ima Fototeka gore spomenutog odjela Ministarstva kulture u Zagrebu, inv. br. 33224. Reprodukciju je objavio Ostojić, *Benediktinci...*, sv. 3, 57, br. 507. Osim toga, slobodnu kopiju-preradu Krambergerova crteža izradila je Zdenka Sertić kao ilustraciju uz članak Gj. Szabe, *Abseitz vom Wege*. *Morgenblatt* 42, br. 353, 1927., 17–18. Ručnu kopiju crteža objavio je i Horvat, *Benediktinski samostan...*, 56, br. 3, gdje je

crtež, vjerojatno netočno, datiran u 1878. Ovdje treba spomenuti i da, osim opisanog i razmjerno dobro poznatog Krambergerova crteža Bijele, znamo za još jednu skromniju skicu, sačuvanu u ostavštini Gjuro Szabe (Planoteka spomenutog odjela Ministarstva kulture), potpisanu s Kramberger 1873? i s bilješkom "Bijela, D. crkva". Skica prikazuje ruševno crkveno pročelje s ostacima zvonika, koji je građevinski izvučen ispred plana pročelja i ima dva prozora nejednake veličine, kao i, u istoj vertikali, kako se čini, ulazna vrata pod prelomljenim lukom. Na bočnim dijelovima pročelja nema nikakvih otvora. Zbog niza pojedinosti to ne može biti prikaz pročelja opatijske crkve u Bijelajači. Zanimljivo je da su u lijevom dijelu te skice naznačene konture drugoga objekta, nepovezanog s onim središnjim; one se podudaraju s Krambergerovim crtežom pročelja Crkvice sv. Stjepana u Dragovicu kod

Usporedimo li pojedinosti bijelske ruševine kako su je prikazali Kukuljević, Hötzen Dorf i Kramberger, zaključit ćemo da se Kukuljević i Kramberger u velikoj mjeri podudaraju, dočim za više Hötzen Dorfovih detalja nema potvrde ni kod jednoga od njih. To se poglavito odnosi na Hötzen Dorfov veći broj kontrafora i prozora na zidu glavnoga broda (kod Kukuljevića i Krambergera su samo dva kontrafora i jedan prozor), na postojanje velikog bočnog prozora u prizemlju zvonika i na već spomenutu stupnjevitost zvonika i pročelja. Zbog svega se toga Hötzen Dorfov crtež, iako ni pošto nije posve nerealističan, čini dokumentarno svakako manje pouzdanim od prikaza druge dvojice autora.

Fotografije

Analizirani su crteži utoliko važniji što su nastali prije rušenja zvonika crkve, koje se zbilo 1874., pa nam tako nude koliko-toliko cjelovitu predodžbu o izgledu čitave crkve. Daljnji tijek njezina nestajanja zabilježen je na starim fotografijama, od kojih je osobito vrijedna najstarija (sl. 6), na kojoj se još vidi čitav trijumfalni luk i zabat nad njime, što su stajali između glavnoga broda i svetišta. Snimljena je, prema tome, prije 1889., kada se srušio i taj dio crkve; u literaturi je se datira u 1887.⁵⁵ To je pogled na ostatke crkve sa sjeveroistoka. U prednjem planu se zdesna i slijeva proteže ograda od kolja i pletera. Preko dijela površine na kojem se ograda prekida pruža se pogled na veliku crkvenu ruševinu. Promatraču su najbliži ostatci svetišta, od kojega su očuvani dijelovi bočnih zidova s nagusto zidanim visokim kontraforima. Između njih se dobro vidi veliki trijumfalni luk (to je njegov jedini poznati slikovni dokument) i nad njime zid koji se završava trokutnim zabatom. Na zabatu je velik prozor s polukružnim nadvojem. Iza tog poprečnog zida proteže se (udesno) sjeverni zid glavnoga broda, na čijem se kraju izdiže visok ostatak zapadnoga pročelja. Izgled zabata odgovara prikazima kod Hötzen Dorfa i Krambergera. Iz izvješća sastavljenog 1761. znamo da je zid iznad trijumfalnog luka, na strani okrenutoj glavnom

brodu, bio oslikan prizorima Posljednjeg suda. Začuduje što tadašnji izvjestitelji nisu spomenuli i prozor na zabatu, koji je stajao neposredno iznad slike.⁵⁶ Na fotografiji se dobro vidi glatko obraden pojas zida oko samoga trijumfalnog luka; može se pretpostaviti da je istovrstan pojas postojao i na drugoj strani zida, okrenutoj brodu, te da je upravo to bila površina na kojoj se nalazila slikarija. Među zanimljivosti ove dragocjene fotografije spada i to da se na njoj razabire i skupina žena i muškaraca koji stoje na prostoru nekadašnjeg svetišta crkve. Njihova nazočnost dojmljivo otkriva pravu veličnu opatijske crkve. Prema veličinskim odnosima može se zaključiti da je zabat nad trijumfalnim lukom bio svakako visok preko 20 metara, a da je spomenuti glatki i vjerojatno oslikani pojas oko samoga luka bio širok oko dva metra.

Okolo prijeloma 19. i 20. stoljeća načinjeno je još nekoliko fotografija ruševina Opatije. Autora ili autore im ne znamo; prvi se njima koristio, a neke i objavio, Gjuro Szabo, zahvaljujući kojemu su se vjerojatno i sačuvale. Jedna od njih snimljena je otprilike iz istoga kuta kao i ona iz 1887. (sl. 7).⁵⁷ Usporedba otkriva da su trijumfalni luk i pripadni zid sa zabatom nestali, kao i sjeverni zid glavnoga broda. Uspravno stoje još samo dijelovi zida svetišta i krajnji sjeverni ugao zapadnoga pročelja crkve. Na tom potonjem elementu, nalik visoku četvrtastom stupu ili tornju, još se nalazi gornji dio ugaonoga kontrafora, potvrđujući i tu pojedinost na Kukuljevićevim crtežima. Također, oblik toga ugla nedvojbeno pokazuje da je zapadno pročelje, s pripadnim predvorjem ili nartekсом, bilo šire od glavnoga broda crkve. Ta je činjenica zapravo vidljiva i na Krambergerovu crtežu. Proučimo li pomnije gornji dio sjevernoga boka zapadnog pročelja na Krambergerovu crtežu, naći ćemo da taj prikaz u pojedinostima posve točno odgovara stanju zabilježenom na toj fotografiji. Kramberger je pri vrhu nacrtao i manji prozor, koji se na fotografiji zbog kuta snimanja tek nazire. Od zidova svetišta, veći se komad sačuvao na sjevernoj strani (bliže fotografu), s tri gusto postavljena kontrafora i ru-

Pakraca, s potpisom koji glasi "Risao Er. Kramberger 22./8. 876. Sv. Stevan u Dragoviću" (Planoteka, kao gore).

⁵⁵ Najstariju i najbolju reprodukciju te fotografije donio je, koliko mi je poznato, Jovanović, *Manastir Pakra...*, 87. Otud ju je, kako se čini, preuzeo i Szabo u: *Tri benediktinske opatije...*, 205, koji vjerojatno misli na tu fotografiju kada ibid. 207 piše: "Slika od g. 1887. pokazuje još znatno više zidova, nego ih danas ima." Vjerojatno prema Szabi, fotografiju je objavio i Horvat, *Slike...*, sl. 156. Fototeka Odjela za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu ima njezinu lošu reprodukciju, koju je objavio Horvat u: *Benediktinski samostan...*, 61, br. 14, s datacijom 1887. Je li se, i gdje, sačuvala sama fotografija, nije mi poznato.

⁵⁶ Izvješće iz 1761. ne spominje ni zabat ni prozor na njemu, nego samo

govori o "zidu" nad "velikim lukom": "In muro autem corpus ecclesiae a sanctuario dividente, qui in arcu majori quadratis lapidibus sustentato subsistit, nobili arte extremum judicium fuisse depictum... Ni nešto niže, kada govori o gornjem dijelu slike, izvješće ne spominje prozor: In supremate et plane in recta medietate muri ubi hae picturae sunt in circulo fere ovalem formam referente cernitur certa imago esse depicta..."

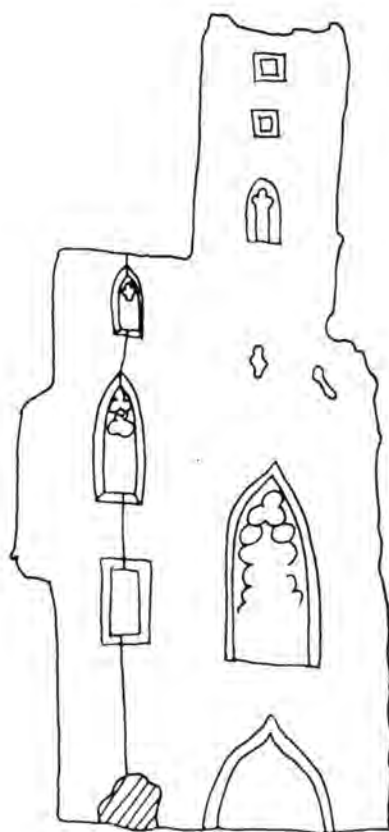
⁵⁷ Kopiju te fotografije ima Fototeka spomenutog odjela Ministarstva kulture, inv. br. 8455. Ondje se čuva uz napomenu da je snimljena 1899. Dosad je objavljena više puta: Daruvar 169, uz dataciju godinom 1905. i biljesku da su joj autori I. Cvanciger i T. Hnojčik; Horvat, *Benediktinski samostan...*, 58, br. 6; i najkvalitetnije u: V. Radaus, *Srednjovjekovni spomenici Slavonije*. Zagreb 1973, 156.

bom visokog prozora što se nalazio u apsidu. Četvrti "kontrafor", iza kojega je počinjao srušeni sjeverni zid glavnoga broda, bio je zapravo sastavni dio poprečnog zida između broda i svetišta. I te su pojedinosti precizno predočene na Krambergerovu crtežu. Nasuprotni fragment svetišnog zida stajao je na sredini svetišta i na nj se s vanjske strane crkve, prema jugu, oslanjao vanjski zid sakristije, odnosno istočnog samostanskoga krila. Znatna dio tog potonjeg zida također se vidi na fotografiji.

Očito istodobno s upravo opisanom, snimljena je i fotografija crkve iz dijagonalno suprotnoga kuta, koju je već Szabo dvaput objavio (sl. 8).⁵⁸ Fotograf je tu stajao neposredno pred jugozapadnom padinom humka na kojem su ležale ruševine crkve (vjerojatno i stvorena njihovim urušavanjem), ali još uvijek unutar samostanskoga kompleksa. S onu stranu hrpe kamene šute uzdiže se, na lijevoj strani, spomenuti ostatak zapadnoga pročelja, na kojem se iz ovoga kuta dobro vidi bočni prozor pri vrhu, a na desnoj strani spomenuti dijelovi svetišnog zida i sakristije. Pogled na unutarnju stranu svetišnog zida otkriva konzole i donji dio svodnih rebara.

Iz istoga vremena, a možda i od istoga autora, potječu još dvije fotografije, koje, za razliku od prethodnih, obuhvaćaju cjelinu samostanskoga sklopa. Jedna je snimljena s blage padine na zapadnoj strani; ispred ruševina vidi se stado ovaca (sl. 9).⁵⁹ Druga je snimljena s poljana u južnom podnožju brijega na kojem je stajala opatija, tako da dobro dočarava njezinu prostornu situaciju (sl. 10).⁶⁰ Još jedna panoramska fotografija, sa širim zahvatom brdovita krajolika oko Bijele, snimljena je s jugozapadne strane nešto kasnije, jer na njoj više nema većeg sjevernog dijela svetišnog zida s konzolama i svodnim rebrima (sl. 11).⁶¹

Tijekom dva stoljeća propadanja opatije, od prvih poslijeturskih popisa Male Vlačke do fotografija s kraja 19. stoljeća, skupljalo se, dakle, ključno gradivo za povijest opatijskih građevina, na kojem se temelje i današnji pokušaji rekonstrukcije njihova izgleda i postanka. Glavninu toga gradiva prvi je prikupio i istražio, na početku 20. stoljeća, mladi konzervator i povjesničar umjetnosti Gjuro Szabo (1875.–1943.). On je svoj prvi veći znanstveni rad, objavljen 1907., posvetio upravo iščezlim benediktinskim opatijama u zapadnoj Slavoniji. Od njih je osobito Bijelu, zahvaljujući obilnijoj dokumentaciji i znatnijim ostacima, obradio razmjerno opširno i s raznih aspekata.⁶² I u kasnijim se radovima osvrtao na Bijelu, dodajući poneki novi element njezinoj graditeljskoj povijesti.⁶³ Szabo nije samo tumačio dotad sabrano gradivo, nego je i brižno dokumentirao stanje što ga je sam zatekao. Tako u njemu imamo i posljednjeg u

24a. Krnje zapadno pročelje crkve u Bijeloj prema Kukuljevićevu crtežu (kopirao Horvat, *Benediktinski samostan...*, 56) i rekonstrukcija cjeline simetričnom nadopunom na južnoj strani

nizu važnih svjedoka o ostacima opatijskih zdanja i o njihovu nestajanju.

Stanje koje je Szabo našao na početku stoljeća odgovara fotografijama koje smo upravo opisali (sl. 7–11). Od crkve je Szabo još vidio dijelove svetišta i zapadnoga pročelja, a od ostalog samostana samo manje fragmente njegova južnoga krila i neke zgrade uza nj, koju je smatrao "glavnom kulom" i boravištem "poglavara samostana". Osim toga, vidio je znatan komad vanjskih bedema sjeverno od crkve, kao i ostatke dviju "kula", četvrtaste i okrugle, kojima je bio ojačan jugozapadni ugao bedema. Napokon, na pret-

⁵⁸ Gj. Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 203; isti, *Sredovječni gradovi...*, 112, br. 102; u novije vrijeme i Radauš, *Srednjovjekovni spomenici...*, 155. Reprodukciju ima Fototeka Ministarstva kulture, inv. br. 33230, s datacijom 1906.

⁵⁹ Fototeka Ministarstva kulture, inv. br. 8561, s datacijom 1894. Fotografiju su objavili Ostojić, *Benediktinci...*, sv. 1, 199, br. 75; Horvat, *Benediktinski samostan...*, 57, br. 5.

24b.

24c.

postavljenu zapadnom potezu bedema Szabo je našao komad zida što ga je bio sklon proglasiti ostatkom potpornja, iako je vjerojatnije posrijedi dio ulaznih dveri utvrde. Sve je to Szabo unio na nekoliko tlocrta, koje je skicirao i dopunjavao između 1907. i 1913. Na zidu crkve (vjerojatno svetišta), između "gotških lukova", Szabo je vidio "tragove slika", a u zidovima kula i bedemima "svuda puškarnice".⁶⁴

O kronologiji konačnog propadanja crkvene zgrade Szabo je iznio istovjetne podatke kao i prije njega Jovanović (od kojega ih je možda i preuzeo), dodavši tome da se 1906. srušio "pobočni crkveni zid" (očito sjeverni, jer se južni sru-

šio pola stoljeća ranije). Taj je podatak, ako je točan, važan za dataciju gore razmotrene skupine fotografija na kojima nema sjevernog zida glavnoga broda. Budući da je jednu od tih fotografija 1907. objavio sam Szabo (sl. 8), slijedi da su one morale nastati 1906. ili 1907., a ne ranije, kao što ih se dosad obično datiralo. To donekle potvrđuje i Szabo kada kasnije piše da je uz rad o Bijeloj iz 1907. priložio kao ilustracije jednu "stariju sliku" (naime onu iz 1887.) i jednu "savremenu fotografiju".⁶⁵ S obzirom na to ne može se isključiti ni mogućnost da je dotične fotografije snimio upravo Szabo, radeći na svom prvom i najopširnijem prilogu o Bijeloj.

⁶⁰ Fototeka Ministarstva kulture čuva dvije reprodukcije te fotografije, inv. br. 8560 i 33232, u prvom slučaju s datacijom 1894. Objavili su je Ostojić, *Benediktinci...*, sv. 3, 56, br. 506, Radauš, *Srednjovjekovni spomenici...*, 157.

⁶¹ Fotografiju je objavio Radauš, *Srednjovjekovni spomenici...*, 158.

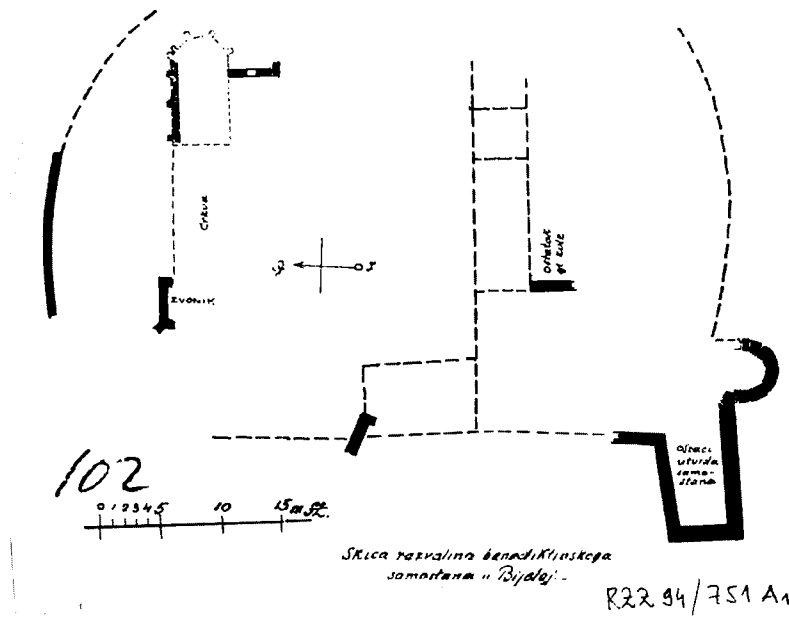
⁶² Gj. Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 203–208.

⁶³ Gj. Szabo, *Srednjovjekovni gradovi...*, 112; isti, *Epilog (Spomenici prošlosti za rata i poslije rata)*. *Narodna starina* 7, 1928., 80; isti, *Iz prošlosti Daruvara,*

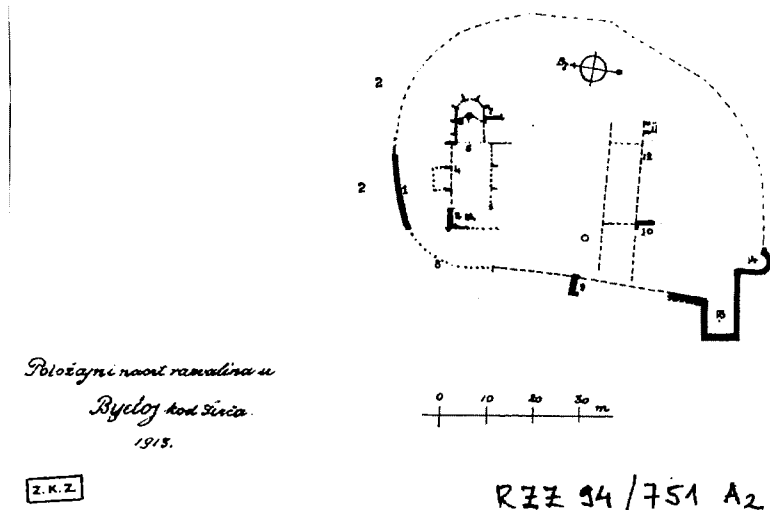
79 i 96–97.

⁶⁴ V. opis ruševina u: Szabo, *Tri benediktinske opatije...*, 207, i objavljenu inačicu tlocrta u: isti, *Srednjovjekovni gradovi...*, 112, sl. 101. Nešto potpuniji tlocrti nalaze se u Szabinoj rukopisnoj ostavštini (Planoteka Odjela za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu).

⁶⁵ Gj. Szabo, *Epilog...*, 80.

26. Gijuro Szabo: tlocrt ostataka utvrđene opatiije u Bijeloj, početak 20. st. (Planoteka MK RH)

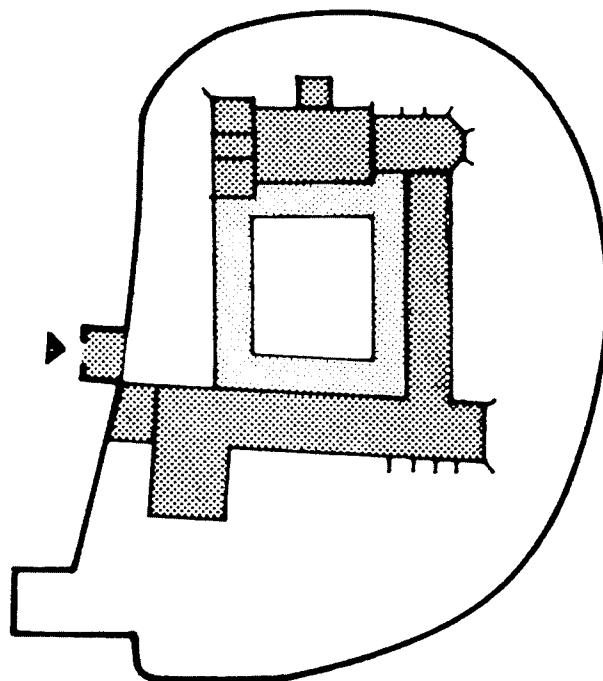

27. Gijuro Szabo, tlocrt ostataka utvrđene opatiije u Bijeloj, 1913. (Planoteka MK RH)

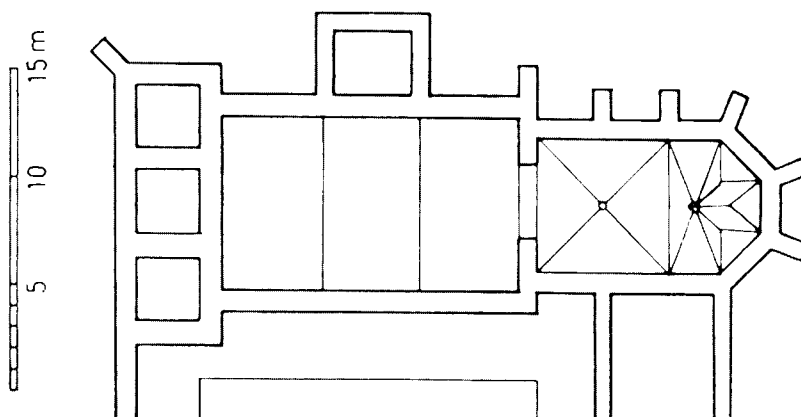
Szabino autorstvo nije dvojbeno u vezi s fotografijama što su nastale barem nekoliko godina kasnije, vjerojatno uoči Prvoga svjetskog rata. To je, u isti mah, posljednja skupina fotografija koja još pokazuje stojeće dijelove opatijske crkve. Riječ je o pet fotografija usredotočenih na samo dva znatnija ostatka nekadašnje crkve. Na nekima od njih vide se i tri žene, fotografove pratiteljice u obilasku ruševina, što pomaže u utvrđivanju činjenice da su sve snimljene istoga dana, a korisno je i pri procjeni veličine čitava zdanja. Dvije od tih fotografija prikazuju još uvijek u punoj visini očuvan sjeverni ugao zapadnoga pročelja crkve. Jednu je fotograf snimio stojeći sjeverno od crkve, izvan pojasa opatijskih bedema i imajući u prednjem planu, ispred samog

ostatka pročelja, ruševine toga bedema, na koje su se popele spomenute tri žene. Na vrhu sjevernoga boka pročelja vidi se prozor pod polukružnim nadvojem (sl. 12). Druga je fotografija snimljena s istočne ili unutrašnje strane pročelja, iz ravnine srušenoga sjevernog zida glavnoga broda, tako da se tu vidi zalede onog dijela pročelja što je širinom premasivao sam brod. Vide se, također s "naličja", i vanjski dijelovi prozorskih obložaja na tome dijelu pročelja. Na vanj-

¹⁰⁰ Fototeka Odjela za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne bastine Ministarstva kulture, inv. br. 33228 i 33217, prvo s datacijom 1911., a drugo 1907. Drugu je fotografiju objavio Horvat, *Benediktinski samostan...*, 60, br. 12.

28. Zorislav Horvat, nacrt utvrđene opatije u Bieloj
(Izvor: Horvat, *Benediktinski samostan...*, 57)

29. Zorislav Horvat, nacrt opatijske crkve u Bieloj
(Izvor: Horvat, *Benediktinski samostan...*, 62)

skom uglu pročelja i dalje je velik ostatak kontrafora, a na njegovu vrhu obrađeni ostatci vijenca (sl. 13).⁶⁶

Ostale dvije Szabine fotografije prikazuju komad južnoga zida svetišta s dijelom na nj oslonjenog zida sakristije (sl. 15–16). Dvije su snimljene sa sjeverozapadnoga ruba glavnoga broda, a treća s točke istočno od crkve, blizu vrha nekadašnjega svetišta. Na svima se vidi konzola

i donji dio rebra svetišnoga svoda, a od zida sakristije ostala je tek polovica onoga što se još moglo vidjeti u ranijoj skupini fotografija. Nazočnost spomenutih žčena, naročito na potonjoj od dviju fotografija, pripomaže predodžbi o stvarnoj veličini opatijske crkve.⁶⁷

Okolnost da među tim fotografijama nema nijedne koja bi makar rubno prikazivala i sjeverni dio svetišta, koji je dobrim dijelom još stajao na fotografijama iz 1906.–1907., zacijelo znači da je u međuvremenu i on srušen. Svjedočanstvo o tome da su ga nadživjela dva gore opisana dijela crkve dao je Szabo u nizu od triju svojih akvarela (sl. 19–21), koji je 1928. objavio kao svojevrsan slikokaz o “tri faze propadanja Bijeje” (ovdje reproduciran na sl. 22).⁶⁸ Prvi je od

⁶⁶ Fototeka Ministarstva kulture, inv. br. 33221, 33226 i 33218, sve s datacijom 1907. Drugu sliku objavio je Radaus, *Srednjovjekovni spomenici...*, 154, a dio treće Horvat, *Benediktinski samostan...*, 58, br. 7.

⁶⁷ Gj. Szabo, *Epilog...*, 80, i ponovno u isti, *Iz prošlosti...*, 79.

tih akvarela načinjen prema fotografiji iz 1887., drugi prema onoj s početka 20. stoljeća (vjerojatno 1906.–1907.), a treći prema stanju pred Prvi svjetski rat, koje je možda potrajalo i poslije i o kojem je sam Szabo posvjedočio gore opisanim fotografijama dijela zapadnoga pročelja i svetišta sa sakristijom. U tom je posljednjem stadiju od sjevernoga zida svetišta ostala samo velika hrpa kamene šute.⁶⁹

Osim fotografija, tlocrta i akvarela, Szabo je u svojim bilježnicama ostavio i više skica različitih detalja s bijelskih ruševina. Godine 1927. fotografirao je i olovkom nacrtao "zaglavni kamen u Bijeloj" (sl. 17–18), o kojem u svojim radovima ne kaže ništa pobliže, pa ni to gdje ga je našao.⁷⁰ Taj zaglavni kamen, čija je kasnija sudbina nepoznata, mogao je stajati na svodu svetišta opatijske crkve. Na njegovoj donjoj ploči stajala je nekakva skulptura, koja bi, koliko se nazire na fotografiji, mogla prikazivati janje, tj. Jaganjca Božjeg. To je Zorislava Horvata navelo na pretpostavku da je taj zaglavni kamen povezan s viješću što ju je Szabo zabilježio u radu iz 1907., o tome kako su tragači za blagom u ruševinama opatijske iskopali "na okrugloj kamenoj ploči jaganjčće božje, kako ga vidimo uzidano nad ulazom u gotske crkve". Ta se ploča prema Szabi poslije čuvala "u župnom stanu u Bijeloj". Očito je posrijedi isti kameni predmet s likom Jaganjca koji je ranije spomenuo i pravoslavni svećenik Jovanović. Čudno je samo što mu Szabo pripisuje posve drukčiju funkciju, pa tako pitanje njegove istovjetnosti sa zaglavnim kamenom iz 1927. ostaje neriješeno.⁷¹

Suvremena istraživanja i njihovi rezultati

Svjedok nestajanja posljednjih ostataka bijelske opatijske, Szabo je još 1907. mogao zabilježiti: "Još samo neznatni dio građevine postoji, ali gigantski se diže nad kukavnim selom; prošlost i u ruševinama nadvisuje slabašnu sadašnjost!"⁷² Dva desetljeća kasnije, i te su posljednje dojmive ruševine nestale: "... sve opomene oblasti nisu mogle skloniti svijet, da ruševine ne uništava bez nužde. Kako je po-daleko od većih mjesta ta ruševina postojala, nije čudo, da je danas nestalo svega, tek se nešto još sačuvalo od okolnih utvrđenja. A za poznavanje naše građevne istorije bio je to odličan spomenik."⁷³ Upotrebljivi ulomci s ruševina rasuli su se po okolnim selima: "Sad je svega nestalo posvema: dijelovi majstorski klesanih pilova nalaze se pod svinjcima u selu Bijeloj. Što je zidova ostavilo vrijeme, to je 'skrb' stanovnika potamanila, pa se u dvorištu Stojana Radulovića nalaze poslagani lukovi, rebra itd."⁷⁴ Ishod je svega toga da se od arhitekture Opatije u Bijeloj danas nije sačuvalo ništa, ne samo na mjestu gdje se opatija nalazila, nego ni u ikojem od naših muzeja. Tek je u novije vrijeme Zorislav Horvat iznio pretpostavku da bi jedna kamena konzola iz Hrvat-

skoga povijesnog muzeja u Zagrebu, čije je podrijetlo nejasno, mogla potjecati iz svetišta bijelske crkve.⁷⁵ Nešto bi se u tom pogledu moglo promijeniti tek kada se poduzme arheološko istraživanje na položaju Opatije. Tada će se dobiti i točniji uvid u raspored samostanskih zgrada i njihove fortifikacije.

Sažmimo naposljetku ono što se o izgledu samostanskoga kompleksa u Bijeloj može znati na temelju dosad razmotrenih izvora i zaključaka do kojih su došli dosadašnji istraživači, poglavito Gjuro Szabo i u novije vrijeme Zorislav Horvat. Szabo je svoje poglede iznio u tekstovima i na spomenutim tlocrtima (ovdje reproduciranim kao slike 26–27), a ostavio je i zanimljiv akvarel s rekonstrukcijom utvrđene Opatije kako je mogla izgledati prije turskoga osvajanja (sl. 23).⁷⁶ Prema Szabi opatijska je utvrda imala nepravilan polukružni oblik promjera 55–60 metara i bila je, osobito na jugozapadnom uglu, ojačana dvjema kulama ili polukulama, četvrtastom i okruglom. Prema rekonstrukciji na spomenutom akvarelu, na kojem se opatija motri s jugozapada, ulazna vrata nalazila su se u tom uglu, između dviju kula. Unutar utvrde najbliže ulazu stajala je "glavna kula", a uz pravocrtni zapadni bedem također nekakva zgrada. Na njih se prema istoku nastavljalo južno krilo samostana. Istočno se krilo pružalo okomito na svetište crkve, koja je stajala blizu sjevernih zidina. Pravilan klaustar nije bio posve zatvoren jer zapadno krilo nije postojalo. Razmak između crkve i južnoga krila samostana mogao je iznositi blizu 20 metara. Na tlocrtu iz 1913. Szabo je prikazao i sjevernu četvrtastu prigradnju (možda kapelu) uz glavni brod crkve, o čijem postojanju svjedoče Kukuljevičevi i Kram-

⁶⁹ Fotografije triju Szabinih akvarela ima Fototeka Ministarstva kulture, inv. br. 33231, 33204 i 33222. Uz njih su zabilježene, očito u smislu datacije prikazanog stanja ruševine, godine 1887., 1908. i 1909. Jedna inačica prvoga od triju akvarela toga malog ciklusa sačuvala se u Planoteci Ministarstva kulture. Treći u nizu akvarela izaziva nedoumicu jer je na njemu sakristijski zid prikazan u jednaku opsegu kao na fotografiji iz 1906.–1907, a ne u onom smanjenom kako se vidi na nesto mladim Szabinih fotografijama. To bi značilo da je u propadanju opatijske crkve postojala još jedna dokumentirana međufaza između tih dviju zabilježenih na fotografijama. Čini se da taj međufazi pripada i gore spomenuta panoramska fotografija s uzvisine jugozapadno od opatijske (ovdje sl. 11).

⁷⁰ Fototeka Ministarstva kulture, inv. br. 33220, s napomenom da ju je snimio Szabo 1927. Fotografiju je objavio Horvat, *Benediktinski samostan...*, 60, br. 11. Crtež, koji je očito raden prema toj fotografiji, nalazi se u Szabinoj ostavštini u Planoteci Ministarstva kulture. Pokraj crteža je autorova biljeska "Zaglavni kamen u Bijeloj 1927", a pri dnu stranice još i: "Po Kukuljeviću 1858". Značenje potonjega nije jasno.

⁷¹ Jovanović, *Manastir Pakra...*, 86; Szabo, *Tri benediktinske opatijske...*, 207; Horvat, *Benediktinski samostan...*, 56.

⁷² Gj. Szabo, *Tri benediktinske opatijske...*, 203.

⁷³ Gj. Szabo, *Epilog...*, 80.

⁷⁴ Gj. Szabo, *Iz prošlosti...*, 96.

⁷⁵ Horvat, *Benediktinski samostan...*, 55 i 62, gdje se pretpostavka temelji na uočenoj istovjetnosti oblika dotične konzole s onom vidljivom na Szabinoj

bergerovi crteži. Sama crkva imala je jedan brod, dug 14 i širok 7 metara, i razmjerno prostrano svetište, kakvo je karakteristično za samostanske crkve, dugo 10,5 i široko 6,2 metra. Svetište je, kao što će kasnije zapisati Ljubo Karaman, bilo "zatvoreno u tipičnom gotičkom obliku (pet strana osmerokutnika)".⁷⁷ Na zapadnom kraju broda stajao je "zvonik" ili "toranj", tako da je ukupna dužina crkve od zapadnoga pročelja do dna apsida iznosila 27 metara.⁷⁸ Iako Szabo u tekstovima govori o "tornju" u jednini, okolnost da je, prema ostacima koje je mogao osobno vidjeti, zapadno pročelje bilo šire od broda crkve navela ga je da u rekonstrukciji predočenoj na spomenutom akvarelu ponudi drukčije rješenje: crkva ondje ima dva razmjerno vitka zvonika na uglovima pročelja, a između njih je širi središnji dio pročelja s niskim zabatom i velikim prozorom.

Zorislav Horvat je 1979. novim zapažanjima dopunio i djelomice ispravio Szabinu rekonstrukciju (Horvatove tlocrte v. ovdje kao sl. 28–29). On smatra da se ulaz u utvrdu nalazio na zapadnoj strani, ondje gdje je Szabo našao komad nekakva zida okomita na bedem. Ulaz bi prema tome gledao prema klaustru, i to prema njegovoj otvorenoj zapadnoj strani. Takva je pozicija ulaza suglasna s opisom iz 1761., gdje stoji da se, gledajući s ulaza, na desnoj strani vidi "zgrada nalik samostanu" na kojoj su tri tornja, dva bliže ulazu, a treći dalje prema istoku. To se može odnositi samo na južno krilo samostana i njemu prigradenu zgradu (prema Szabi "glavnu kulu"). Mjere samostanske crkve Horvat preuzima od Szabe, povećavajući samo širinu broda na 8 metara i smatrajući da se sve mjere odnose na veličinu unutar-njeg prostora crkve. Svetište je prema Horvatu bilo natkrivo kombinacijom jednostavnoga križnog i složenijega zvjez-

dastog svoda u apsidi. Prema debljini i visini kontrafora što se vide na fotografijama, Horvat zaključuje da je taj svod bio vrlo visok, između 15 i 18 metara. Taj bi proračun vrijedilo provjeriti i pomoću veličinskih odnosa koji se mogu razabrati na fotografiji iz 1887. i na Szabinim fotografijama s likovima žena uz ruševine. Bez potanke (računalne) analize toga gradiva, može se procijeniti da je visina trijumfalnog luka iznosila otprilike 4,5 ljudske visine, ili 7–8 metara, a visina zabata nad njime oko 13 ljudskih visina, ili 21–23 metra.

Crkva je prema Horvatu imala jedan zvonik, u sklopu zapadnoga pročelja. Na svom je tlocrtu Horvat razdijelio pročelje u tri jednaka polja ili sekcije, očito na temelju Kukuljevićeva i Krambergerova crteža. Doista, asimetrija i nepravilnost konture pročelja kako je predočena na tim crtežima, ima li se na umu činjenica da se to odnosi na stanje poslije rušenja južnoga zida crkve 1854., mogu se objasniti nestankom južnoga boka pročelja, koji je po svoj prilici bio simetričan dugovječnijem sjevernom. To znači da se na sredini pročelja dizao (glavni) zvonik, a niži bočni dijelovi pročelja, jednake širine kao i središnji, bili su vjerojatno također natkrivi šiljatim krovovima, dajući pročelju izgled trostrukog tornja (sl. 24 – a, b, c). To, po svemu sudeći, potvrđuje i opis iz 1761., kada se kaže da je pročelje crkve "bilo uređeno trima tornjevima, sagrađenim uglato od kockasta kamena, i to tako da se iz njihova sadašnjeg ruševnog stanja može zaključiti da je onaj podignut u sredini nadvisivao svoje bočne susjede" ("observandum 1° frontispicium ejus tribus turribus quadrato lapide angulariter expositis ornatum fuisse, ita ut in medio erecta lateraliter adhaerentes exemnisse ex ruinoso moderno earundem statu concludatur"). O visini zvonika možemo nagađati na temelju Kukuljevićeva i Krambergerova crteža i njihove usporedbe s kasnijim fotografijama na kojima se vidi sjeverni ostatak pročelja. Jovanovićeve navod da je zvonik, koji se srušio 1874., bio visok 23 hvata (ili 43,6 metara) nesumnjivo je pretjeran. Ako bi se, pak, uzelo da hvati tu pogrešno stoji umjesto metara, iznos bi bio premalen, jer je toliko (blizu 23 metra) bio visok istočni zabat između broda i svetišta crkve, a zvonik je svakako bio nešto viši od toga.

Osobitost je crkve u Bijeloj predvorje iza zapadnoga pročelja i ispod zvonika, koje je širinom premašivalo glavni brod. Horvat misli da se tu nalazila empora ili galerija, a uz nju možda i kapela, do kojih se iz prizemlja dolazilo stubištem. Komentirajući svojedobno tu sastavnicu bijelske crkve, Karaman je predložio kao arhitektonsku analogiju tzv. *westwerk*, ali je u ovom slučaju upitna sadržajna i kronološka prikladnost tog pojma.⁷⁹ Korištenje izdvojenim

fotografiji južnog dijela svetišta crkve u Bijeloj (sl. 16). Fotografiju i kratak opis sačuvane konzole donose Mirko Valentić i Lada Prister, *Zbirka kamenih spomenika*, 2. izd., Hrvatski povijesni muzej, Katalog muzejskih zbirki 36, Zagreb 2002., 20, br. 6, gdje se pretpostavlja da je konzola pripadala portalu stare Zagrebačke katedrale i da se u Muzeju nalazi od 1925.

⁷⁶ Fotografija akvarela je u Fototeći Ministarstva kulture, iny. br. 33233. Samom akvarelu nije se još ušlo u trag. U Planoteci Ministarstva kulture nalaze se tri Szabina rukopisna tlocrta u olovci i tušu, od kojih dva nedatirana, svakako ranija i sadržajno uglavnom istovjetna, nose naslov *Skica razvalina benediktinskoga samostana u Bijeloj*, a treći je naslovljen *Položajni nacrt razvalina u Bijeloj kod Siroča*. 1913.-

⁷⁷ Lj. Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji. *Historijski zbornik* 3, 1950., 125.

⁷⁸ Brojčane podatke v. u Szabo, *Iz prošlosti...*, 96–97; ukupna dužina crkve od 27 m naznačena je na jednom od rukopisnih tlocrta, iako bi prema mjerilu toga tlocrta točniji iznos bio 24,5 m.

⁷⁹ Lj. Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka..., 127, piše: "Jedino možemo istaknuti, da pročelje ruševina crkve u Bijeloj, onako kako ono izgleda u crtežu Krambergera iz 1878, mnogo podsjeća na 'Westwerke' crkvenih građevina ranijega srednjeg vijeka u njemačkim krajevima". Usp. ibid. 125 i 137. Ideja o *westwerku*, odnosno "svojevrsnom *westwerku*", u crkvi u Bijeloj usvojena je u *Enciklopediji likovnih umjetnosti*, 4 sv., Zagreb 1959.–1966., sv. 1, 376, s. v. Bijela 1, (A. Horvat), i *Enciklopediji hrvatske umjetnosti*, 2 sv., Zagreb 1995.–1996., sv. 1, 91, s. v. Bijela (ista).

prostorijama uza zapadno pročelje bilo je zacijelo povlastica samostanskih patrona. Gradnju zapadne empore Horvat je povezo sa zagrebačkim biskupom i komendatarnim opatom Bijele Ivanom Albenom, kojega je držao najvjerojatnijim graditeljem bijelske opatijske crkve. To bi s jedne strane potkrepljivala stilska obilježja poznatih dijelova crkve, koja prema Horvatu odgovaraju ranom 15. stoljeću, a s druge strane činjenica da se upravo za tog biskupa i za njegova prethodnika Eberharda na području Zagrebačke biskupije odvijala pojačana graditeljska djelatnost pod utjecajem majstorske škole praških Parlera.

Je li se nova samostanska crkva u Bijeloj zaista gradila upravo u razdoblju uprave biskupa Albena 1422.–1433.? Povijest samostana u Bijeloj kako je sada poznajemo ne dopušta mogućnost da bi velika redovnička crkva tu bila sagradena prije posljednje trećine 14. stoljeća. Ako se, pak, uzme ozbiljno navod iz molbe zagrebačkoga biskupa iz 1421., prema kojem su samostanska zdanja u to doba bila

u vrlo lošem stanju ("cuiusque structure et edificia tendunt multipliciter in collapsum"), treba zaključiti da se posljednja faza izgradnje samostana svakako dogodila poslije te godine. U prilog biskupu Ivanu Albenu kao organizatoru i financijeru te gradnje govori i pojedinost da je on u svojoj oporuci ostavio 100 florena samostanu u Bijeloj "za zidarske radove" ("pro fabrica").³⁰ U gotovo posvemašnjoj oskudici izvora koji bi osvijetlili to pitanje, to su svakako vrijedne indicije. Bilo bi ipak preuzetno smatrati pitanje riješenim i posve zabaciti mogućnost da je graditelj bijelske crkve i samostana, čiji su se velebni ostatci očuvali gotovo do u naše doba, bio neki od redovitih opata Bijele, prethodnika ili nasljednika zagrebačkoga biskupa i bijelskoga komendatara Ivana Albena.

³⁰ A. Lukinović, *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis; Povijesni spomenici Zagrebacke biskupije*, sv. 5–6, Zagreb 1992.–1994, sv. 6, 46 i 360.

Skraćenice:

Fototeka, Planoteka MK RH – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske (Zagreb), Uprava za kulturni razvitak i kulturnu politiku, Odjel za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne bastine, Fototeka i Planoteka

Summary

Stanko Andrić

"L'histoire d'une décadence." Le destin moderne de l'abbaye désertée de sainte Marguerite à Bijela

L'abbaye bénédictine de sainte Marguerite à Bijela (Bela au moyen âge), située aux confins orientaux de l'évêché de Zagreb médiéval (à l'est de Daruvar aujourd'hui), est apparue dans les sources écrites au 14ème siècle comme une maison dépendante de l'abbaye de Grabovo en Syrmie, mais c'était déjà avant la fin de ce siècle qu'elle est devenue le siège principal de l'abbé portant un double titre de Grabovo et Bijela. L'histoire turbulente de Bijela à la fin du moyen âge, qui est relativement bien fournie de documents, s'acheva dans les années 1530, quand les moines ont abandonné le monastère et celui-ci, déjà fortifié auparavant, fut converti en château fort pour contribuer à la défense du pays contre les Turcs. La région entre la rivière

de l'Ilova et les montagnes de Papuk et Psunj, représentant la partie sud-est du comté médiéval de Križevci et comprenant Bijela, fut conquis néanmoins en 1543-4. Dans les décennies suivantes, les mentions de l'abbaye sont très rares; en 1574, pendant les préparations d'un synode de la diocèse de Zagreb, le poste de son abbé est dit vacant.

Au début du 17ème siècle, le titre de l'abbaye fut ressuscité grâce à la confusion entre la Bijela/Bela bénédictine et le château de Bela dans le comté de Varaždin, ce dernier étant jadis une possession de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem, acquise au début du 16ème siècle par la famille de Petö de Gerse. C'était le grand prévôt de l'évêché de Zagreb, Benoît Vinković, qui a obtenu le titre de l'abbé de Bijela du roi Ferdinand II (confirmé par le pape Urbain VIII) et puis aussi, en 1629, une donation formelle énumérant tous les biens prétendus de l'abbaye, situés dans les comtés de Varaždin et de Križevci. Les prévôts de Zagreb, devenus ainsi abbés titulaires de Bijela, n'ont pourtant jamais réussi à s'emparer des appartenances du château de Bela, une possession légitime des Petö. Quant aux biens qui ont vraiment concerné l'abbaye de Bijela, tous situés dans le comté de Križevci et alors sous la domination ottomane (le château d'Oporovac étant le morceau le plus important), une décision du tribunal royal de 1628 montre que l'on n'a pas oublié le fait que, à la veille de la conquête turque, le droit de patronage sur Bijela, et donc aussi le droit de propriété par rapport à ses terres, avaient appartenu à l'abbaye hongroise de Pannonhalma. Les abbés de celle-ci, restaurée après une grave crise de plusieurs décennies, ont protesté vainement, en 1650, contre l'appropriation titulaire de Bijela par les prévôts de Zagreb, et ils ont commencé, en 1692, à accorder ce titre aux clercs de leur choix. La confusion autour de l'abbaye titulaire de Bijela s'est compliquée davantage quand le roi Ferdinand III commença, en 1646, la tradition de nommer un abbé "de la sainte Marguerite de Bela dans le comté de Baranya", ce qui n'avait pas de précédent historique autre que l'abbaye de Bijela, une fois de plus incorrectement fixée dans la mémoire ecclésiastique.

Après la reconquête de la Slavonie par les armées de l'Empire habsbourgeois, les recensements du territoire libéré faits en 1698 et 1702 ont enregistré la grande ruine d'un monastère près du village de Bijela, alors compris dans la "Petite Valachie", une province appelée ainsi à cause des nombreux immigrés orthodoxes "valaques" ou serbes, venus des Balkans durant la domination turque. Les recensements décrivent brièvement le monastère tombé en ruine, entouré par les fortes murailles en partie détruites et contenant une église sans toit ni voûtes, avec une haute tour de pierre. Le monastère était alors appelé Beli Kloštar ('cloître blanc', formé à l'aide d'une étymologie populaire tournant le nom de Bijela/Bela à une épithète du monastère). Les recenseurs savaient que l'église était dédiée à sainte Marguerite, et même que le monastère avait appartenu autrefois à l'ordre de saint Benoît; en 1702, on a cité à tort les "religieuses", sans doute à cause de la dédicace du monastère à une sainte.

Un rapport beaucoup plus détaillé sur la ruine à Bijela fut préparé en 1761 par les officiels du comté de Požega, suivant la requête du vicaire pour la Slavonie de l'évêque de Zagreb. Ici on trouve quelques données sur les édifices autres que l'église, dont les résidus remplissaient l'enceinte du monastère. Dans l'église, la description détaille le frontispice, "orné de trois tours, dont la centrale dépassait en hauteur ses latéraux"; une sacristie à la voûte préservée, à côté du sanctuaire de l'église; et surtout une fresque sur la mur séparant la nef du chevet, au-dessus de l'arc triomphal, qui représentait le Jugement Dernier. Avant la fin du 18ème siècle, d'autres visiteurs ont laissé leurs compte-rendus plus ou moins exactes: Friedrich Wilhelm von Taube, qui a supposé en 1778 que cet "édifice somptueux" avait été construit par les templiers; Matthias Piller et Lajos Mitterpacher, professeurs de l'histoire naturelle à l'université de Buda, qui ont décrit en 1783 une autre peinture murale trouvée dans l'église; les cartographes militaires habsbourgeois qui ont signalé très précisément la position topographique du "Grad Bela" ('le château de Bela') sur leur carte minutieuse de la Slavonie "provinciale", complétée en 1782.

Au 19ème siècle, des descriptions intéressantes ont été laissées en 1819 par Ján Čaplovič, secrétaire de l'évêque orthodoxe de Pakrac, et en 1893 par Jovan Jovanović, prêtre orthodoxe serbe. Čaplovič a mentionné l'usage des pierres équarries du monastère pour la construction de la station thermale à Daruvar, et il était le premier à supposer par écrit une liaison historique entre la ruine à Bijela et le titre abbatial préservé dans la diocèse de Zagreb. Jovanović, d'autre côté, offre une chronologie exacte de la dégradation finale de l'église abbatiale, et il relate une tradition d'après laquelle, vers le milieu du 18ème siècle, les moines orthodoxes du monastère de Pakra ont célébré leurs services dans cette église délabrée. (Cette dernière assertion sera altérée chez quelques écrivains plus récents, croyants à tort que l'occupation de l'abbaye par les religieux orthodoxes aurait eu lieu pendant la domination turque.) De la seconde moitié du 19ème siècle, on a aussi quelques précieuses représentations figuratives de l'église abbatiale (Ivan Kukuljević Sakcinski, Hugo Hötendorf, Ernest Kramberger), et puis toute une série des photographies provenant de l'époque entre 1887 et les années de la Première Guerre Mondiale. Đuro Szabo, le premier chercheur de métier qui a étudié l'architecture de l'abbaye et les sources diverses la concernant, a tracé les plans du complexe abbatial et de son église, et il a même esquissé une reconstitution de l'aspect original de l'abbaye. Les hypothèses et les calculs de Szabo ont été révisés plus récemment par Zorislav Horvat.

En résumant les idées présentes de l'édifice médiéval à Bijela, nous pouvons indiquer ici quelques faits essentiels. Les murailles externes du monastère, d'un plan demi-circulaire irrégulier et larges de 55-60 mètres au diamètre, étaient renforcées à l'angle sud-ouest par un grand bastion rectangulaire. Le portail d'entrée se trouvait probablement au milieu de la muraille rectiligne de l'ouest. La plus grande part de l'espace intérieur était occupée par le monastère même, comprenant deux ailes d'habitation, une à l'est et l'autre au sud, celle-ci rattachée à un donjon qui était placé près du portail principal. L'aile de l'est aboutissait au nord au chevet de l'église abbatiale. Une distance de près de 20 mètres séparait l'église et l'aile du sud; le cloître était ouvert vers l'ouest. Le chevet de l'église, relativement spacieux (10,5 x 6,2 mètres), se terminait en une abside polygonale; il était couvert d'une voûte gothique combinée, haute de 15 mètres au moins. L'arc triomphal séparant la nef (14 x 7 mètres) du chevet était haut de 7-8 mètres, et le fronton triangulaire qui le surmontait d'environ 22 mètres. Le clocher principal se trouvait au centre de la façade de l'ouest, flanqué probablement par deux toitures pointues moins élevées, l'ensemble donnant ainsi l'impression d'une façade aux trois tours. Derrière la façade il y avait une sorte de narthex ou vestibule, surmonté d'une tribune évoquant un *Westwerk*. D'après Horvat, les qualités stylistiques datent l'église au début du 15ème siècle. Une mention de l'état délabré du monastère, en 1421, pourrait marquer le *post quem* de sa construction. L'auteur probable de la construction pourrait bien avoir été Jean d'Alben, évêque de Zagreb, qui était l'abbé commendataire de Bijela en 1422-1433.